

Міністерство освіти і науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України та методики викладання історії

**ДИПЛОМНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

**Формування національної самосвідомості учнів 9 класу на прикладі
вивчення теми «Повсякденне життя та культура України кінця XVIII –
першої половини XIX ст.**

Виконала:

студентка IV курсу, групи СОІ-41

денної форми навчання

Спеціальність 014 Середня освіта (Історія)

Трак Юлія Михайлівна

Керівник:

Єгрешій Олег Ігорович

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент:

Королько Андрій Зіновійович

кандидат історичних наук, доцент

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____

_____

_____

Івано-Франківськ – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. МОЖЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ В ЗЗСО.....	8
РОЗДІЛ 2. ВИСВІТЛЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ТА КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....	24
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УЧНІВ 9 КЛАСУ ПРИ ВИВЧЕННІ ТЕМИ «ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.....	44
ВИСНОВКИ.....	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	63
ДОДАТКИ.....	75

ВСТУП

Актуальність дипломної роботи. Формування національної самосвідомості учнів 9 класу закладів загальної середньої освіти в умовах повномасштабної російсько-української війни набуває виняткової ваги як стратегічний пріоритет державної освітньої політики. Сьогодні, коли ворог намагається знищити українську ідентичність через гібридні атаки, пропаганду, русифікацію та інформаційну війну, саме школа стає форпостом збереження й зміцнення національної свідомості підростаючого покоління. Дев'ятикласники – це підлітки 14–15 років, які перебувають у критичному віковому періоді пошуку власного «Я», формування ціннісних орієнтацій і громадянської позиції. Саме в цей час вони особливо чутливі до питань приналежності до нації, історичної пам'яті та культурної спадщини. Тема «Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.» є унікальним педагогічним ресурсом для такого формування. Це період національного відродження, коли український народ, перебуваючи під подвійним імперським тиском (російським і австрійським), зберігав і розвивав мову, фольклор, побутові традиції, сімейні цінності та повсякденну культуру. Саме через вивчення щоденного життя простих людей – селян, міщан, чумаків, козацьких нащадків – учні бачать, як національна свідомість народжувалася не лише в «високій» культурі еліти (Котляревський, Шевченко, «Руська трійця»), а й у реальному побуті, традиціях, опорі на рідну мову та звичаї. Цей історичний матеріал дозволяє перенести акцент з абстрактних фактів на емоційно близькі, «приземлені» історії, що допомагає підліткам відчувати себе спадкоємцями тієї самої традиції, яка сьогодні знову стає основою опору агресору.

Актуальність теми посилюється нормативно-правовою базою сучасної української освіти: Законом України «Про освіту» (2017), Наказом МОН № 527 від 06.06.2022 «Про деякі питання національно-патріотичного виховання», Концепцією Нової української школи та Концепцією національно-патріотичного виховання. Усі ці документи наголошують на пріоритеті формування патріотизму, національної ідентичності та громадянської компетентності саме

через предмет «Історія України». Водночас аналіз шкільних підручників для 9 класу (О.Гісем, В.Власов, О.Пометун) показує, що тема повсякденного життя та культури розкрита нерівномірно: є сильні соціально-політичні акценти, але бракує глибини в етнографічних, побутових і культурно-ментальних аспектах, які найбільше резонують з підлітковою психікою.

Таким чином, дослідження можливостей формування національної самосвідомості через цю конкретну тему стає не лише науково-педагогічним завданням, а й актуальним патріотичним обов'язком. Воно відповідає сучасним викликам: війні, міграції, цифровій дезінформації та потребі в стійкій національній ідентичності, яка допоможе молоді стати свідомими громадянами, здатними захищати й розвивати Україну в майбутньому.

Об'єктом дипломної роботи є процес формування національної самосвідомості учнів 9 класу закладів загальної середньої освіти в сучасних умовах воєнного стану та реалізації реформи Нової української школи.

Предметом дипломної роботи є методика формування національної самосвідомості учнів 9 класу при вивченні теми «Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.» у шкільних підручниках з історії України (автори Гісем О. В., Мартинюк О. О.; Власов В. І., Панарін О. Є., Топольницька Ю.А.; Пометун О. І., Гупан Н. М., Смагін І. І. та деяких інших).

Метою дипломної роботи є теоретично обґрунтувати та практично розробити методику формування національної самосвідомості учнів 9 класу закладів загальної середньої освіти через комплексне вивчення теми «Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.» у шкільних підручниках з історії України, з урахуванням компетентнісного, ціннісного та емоційно-ціннісного підходів.

Для реалізації мети необхідно виконати такі **завдання**:

– розкрити теоретичні засади та педагогічні можливості формування національної самосвідомості учнів ЗЗСО в сучасних умовах (нормативно-правова база, психолого-педагогічні механізми, принципи та методи);

– проаналізувати висвітлення теми повсякденного та культурного життя українців кінця XVIII – першої половини XIX ст. у трьох рекомендованих МОН підручниках для 9 класу, виявивши сильні та слабкі сторони щодо формування національної самосвідомості;

– визначити дидактичні цілі, принципи та методичні прийоми (словесні, наочні, практичні, пошуково-дослідницькі, рефлексивні, проєктні, інтерактивні, робота з історичними джерелами, фольклор, мемуари, предмети побуту, візуальні матеріали) вивчення теми в контексті формування національної самосвідомості;

– розробити та обґрунтувати методичні рекомендації, приклади уроків, позакласних заходів, проєктів і цифрових інструментів, що забезпечують ефективне формування когнітивного, емоційно-ціннісного та практичного компонентів національної самосвідомості дев'ятикласників;

– дослідити потенціал емоційної залученості, порівняльного аналізу (минуле – сучасність) та зв'язку теми з сучасними викликами (війна, національне відродження, протидія пропаганді) для підвищення мотивації та стійкості ідентичності учнів;

– узагальнити результати й надати практичні рекомендації вчителям історії щодо інтеграції теми в освітній процес Нової української школи.

Стан наукової розробки дипломної роботи. У роботі опрацьовано 68 джерел, представлених у списку літератури (68 позицій), серед яких: нормативно-правові акти (Закон України «Про освіту», Накази МОН № 527, № 641 та ін.); монографії та колективні праці з педагогіки, психології та філософії національної свідомості (О. В. Ряшко [25], С. З. Романюк [24], М. Фурманюк [33], Є. І. Зелінська [14], М. М. Матяш [18], І. Д. Бех [7] та ін.); наукові статті та матеріали конференцій 2015–2025 рр.; методичні розробки та дисертації (П. І. Горохівський [11], І. М. Шкільна [28], Л. І. Телецька, А. П. Ковальова [27] та ін.); три рекомендовані підручники з історії України для 9 класу (О. В. Гісем, О. О. Мартинюк [55]; В. І. Власов, О. Є. Панарін, Ю.А. Топольницька [54]; О. І. Пометун, Н. М. Гупан, І. І. Смагін [58]); праці з методики викладання історії та

використання історичних джерел (фольклор, мемуари, предмети побуту, візуальні матеріали). Особливу увагу приділено сучасним дослідженням національно-патріотичного виховання в умовах війни (2022–2025 рр.), цифровим технологіям та медіаінструментам формування ідентичності.

Методологічну основу дипломної роботи становить комплекс загальнонаукових та спеціально-педагогічних підходів і принципів: компетентнісний, ціннісний, особистісно-орієнтований, культурологічний та аксіологічний. Дослідження базується на принципах науковості, системності, зв'язку з життям, емоційної насиченості, діалогічності та наступності. Використано методи: теоретичний аналіз і синтез, порівняльний аналіз підручників, контент-аналіз історичних джерел, моделювання методичних ситуацій, узагальнення педагогічного досвіду.

Наукова новизна дипломної роботи полягає в комплексному дослідженні можливостей формування національної самосвідомості дев'ятикласників саме через тему повсякденного життя та культури кінця XVIII - першої половини XIX ст. Здійснено порівняльний аналіз трьох актуальних підручників з історії України щодо висвітлення побутових і культурних аспектів періоду; розроблено авторську методику, що інтегрує роботу з історичними джерелами, проєктну діяльність, рольові ігри та цифрові інструменти; обґрунтовано емоційно-ціннісний потенціал теми для подолання викликів сучасної війни та інформаційного впливу.

Практичне значення отриманих результатів. Матеріали дипломної роботи можуть бути використані:

- для підготовки методичних посібників, розробок уроків та позакласних заходів з історії України для 9 класу;
- у системі підвищення кваліфікації вчителів історії та класних керівників;
- для створення факультативів, гуртків та проєктів національно-патріотичного спрямування в ЗЗСО;
- у вищій педагогічній освіті при підготовці майбутніх учителів історії;

– для розробки цифрових освітніх ресурсів (інтерактивні уроки, віртуальні екскурсії, подкасти).

Апробація результатів дипломної роботи. Окремі положення та методичні розробки роботи були апробовані під час проходження педагогічної практики в закладах загальної середньої освіти.

Структура дипломної роботи обумовлена метою та завданнями й складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (68 позицій) та додатків (14 позицій). Загальний обсяг роботи (99 с.), вона відповідає вимогам до дипломних робіт бакалавра педагогічної освіти.

РОЗДІЛ 1.

МОЖЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ В ЗЗСО

Сьогодні, в умовах повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну, головним пріоритетом є розвиток в учнів умінь, потрібних для життя в сучасному суспільстві. Одним з основних завдань нашої держави є виховання патріотизму серед молодого покоління, їх готовності захищати державу, підтримувати демократичні та національні цінності. Враховуючи факт, що протягом багатьох століть вороги нав'язували нам комплекс меншовартості, що призвело до втрати історичної пам'яті та гідності, зараз це становить небезпеку для майбутнього країни. Дуже промовисто тут виглядають слова багатьох українських істориків про потребу формування національного наративу, який би міг на сучасному етапі об'єднати українське суспільство і протистояти російському наративу «руській мір». Адже багато років українська влада не докладала особливих зусиль задля консолідації українців різних регіонів. Як пояснити той факт, що аж до Революції Гідності в українському парламенті перебували представники лівих партій, комуністів, серед яких були зовсім молоді люди [25, с.399].

Зазначимо, що процес формування національної самосвідомості пов'язаний не лише з навчанням, а й загальним розвитком суспільства, тому нині перед українською освітою постає багато проблем, які в подальшому потребують вирішення.

Національна свідомість є результатом тривалого історичного процесу, у ході якого спільнота усвідомлює себе як єдину культурно-історичну одиницю з власними цінностями, наративами та інституційними практиками. Вона виражається в усвідомленні індивідом своєї належності до нації, у прийнятті й відтворенні сформованих у процесі історичного розвитку національних цінностей, а також у відчутті спорідненості й солідарності зі співвітчизниками. Формування національної свідомості відбувається поступово й багатовимірно,

бо це процес накопичення колективного досвіду, інтерпретації минулого, конструювання спільних символів і наративів, що закріплюють уявлення про політичну та культурну автономію народу. У цьому сенсі національна самосвідомість є продуктом історичного становлення нації, пов'язаного з боротьбою за політичну і культурну незалежність та з виробленням спільних орієнтирів, які забезпечують ідентифікацію індивіда з національною спільнотою [24, с.75].

Нова українська школа стала відправною точкою кардинальних змін у системі освіти. Тепер освіта почала ставити учня в центр навчального процесу, школа допомагає дитині знайти себе, щоб кожен учень мав можливість визначити себе як індивіда, як частину нації та активного учасника суспільного життя. Освітній процес у межах цієї реформи передбачає поєднання предметної підготовки з формуванням ціннісних і соціальних компетентностей, акцент робиться на розвитку критичного мислення, комунікативних навичок, відповідальності та активної громадянської позиції. Звернемо увагу на те, що освіта нині пробує не лише надавати певні знання, а й виховувати молоду людину [44, с.22]. З іншого боку, процес виховання молодої людини має бути тісно пов'язаним з історичними сюжетами, які в особливий спосіб спроможні торкнутися душ молодих людей, викликати екстраполяції з минулими героями, формувати тим самим новий тип героя.

Оскільки через те, що в наукових доробках немає єдиного визначення поняття «національна свідомість», то необхідно звернути увагу на трактування, які накопичились у дослідженнях даної тематики.

Педагогічний словник дає поняття «національної свідомості» як організацію життя молодого покоління, де національна свідомість засвоюється поступово через матеріальну культуру, духовний зв'язок між різними поколіннями, що гарантує єдність та спадкоємність культури [51, с.299].

В свою чергу дослідник Фурманюк трактує поняття «національної свідомості», як процес, коли народ розуміє себе, діє як єдина спільнота задля задоволення своїх потреб та для захисту своїх інтересів, а також прагнення

пізнати, яке місце займає нація серед інших народів світу. Він включає осмислення національної ідентичності, формування уявлень про спільне минуле й майбутнє та вироблення колективних стратегій поведінки в міжнародному контексті. За змістом національна свідомість відрізняється від простого набору знань про націю, бо вона охоплює як явні, так і приховані елементи ідентичності знання, вірування, почуття й практики, які можуть бути як усвідомленими, так і неусвідомленими. Усвідомлене позиціонування нації щодо інших народів і проєктування її майбутнього є вищим рівнем цього процесу. Носієм національної свідомості виступає сама нація як колективний суб'єкт, водночас її прояви реалізуються в свідомості окремих людей. Колективні уявлення формують загальні орієнтири й символіку, яку індивіди інтерналізують у власних наративах, таким чином колективне й індивідуальне взаємодіють і взаємно підсилюють одне одного [33, с.295].

У психологічному аспекті варте уваги визначення Зелінської, яка подає визначення «національної свідомості», як розуміння себе «Я» з великим «Ми», а саме спільнотою, до якої належиш. Вона зауважує, що усвідомлення того, що кожна нація має своє особливе місце й долю серед інших народів, розуміння спільного минулого й прагнення до спільного майбутнього [14].

Сьогодні національну свідомість вважають однією з важливих і потрібних якостей людини у XXI столітті. Ми вже відзначали про потребу творення української спільної ідеологеми (наративу), яка би змогла об'єднати українців різних регіонів, людей різних ментальностей. Це важливо у контексті формування національної свідомості.

Боротьба пригнобленої нації стає успішною тоді, коли освіта, культура та історична пам'ять є основою незалежності. Україна пройшла значний історичний шлях, починаючи з часів Київської Русі, яка із запровадженням християнства та кирилиці почала активно будувати храми та відкривати школи. Справжнім центром відродження в умовах ранньомодерної доби стала Острозька академія, де навчали «сім вільних наук», а православні братства при храмах

організовували школи, які своєю чергою очолювали боротьбу проти полонізації та окатоличення.

Загалом, освіта та культура в подальшому стали основою підтримки війська Богдана Хмельницького, адже Києво-Могилянська академія стала центром знань для гетьманів та старшин. Після знищення Гетьманщини московська влада першочергово почала нищити українську мову та культуру, а Валуєвський циркуляр та Емський указ майже заборонили друк, театр й музику, але попри це суспільство продовжувало боротись за їх збереження. Попри утиски та русифікацію у, 1960 – х роках, згодом виник рух «шістдесятників», що спирався на ідеї національного відродження. Зі здобуттям державної незалежності у 1991 році освіта набуває національного характеру. Тобто бачимо тяглість історичного наративу.

Тут варто додати, що російська агресія 2014 року стала поштовхом до створення Нової української школи, а після повномасштабного вторгнення, молодь проявила справжній патріотизм та стала основою волонтерства [18, с.19].

Сьогодні, в період тривання війни, ключовим фактором формування національної ідентичності є розвиток освіти не лише в Україні, але й усюди, де живуть українці. Особливо важливо зараз формувати свідомість у школярів та студентів, адже цифрова епоха допомагає інтегрувати історію, культуру та цілісність народу з навчальним процесом [9]. Звісно у цьому вимірі багато чого буде залежати від самої молодшої людини, від чого який тон вона візьме, які книги читатиме або які інтернет-сюжети дивитиметься.

Освітні програми у сьогоdnішніх реаліях орієнтуються на формування у молодого покоління національних традицій і патріотичних почуттів, що спонукає брати участь у культурних та громадських ініціативах, волонтерстві, що в результаті інтегрує молодь до суспільного життя. Орієнтація навчальних курсів на вивчення національної історії, культурних традицій і рідної мови сприяє глибшому розумінню власної ідентичності та історичного зв'язку з попередніми поколіннями. Методики навчання, що розвивають критичне мислення, аналіз історичних подій і формування власної позиції, підсилюють

здатність учнів осмислювати значення національних наративів і їхню роль у сучасному суспільстві. Педагогічний приклад учителя, його ставлення до національних цінностей і культурної спадщини виступає додатковим фактором соціалізації, оскільки моделює етичні й громадянські орієнтири для учнів. Інтеграція народних традицій, літератури, мистецтва та музики в освітній процес сприяє формуванню відчуття приналежності до нації й підсилює емоційно-ціннісне сприйняття навчального матеріалу. У підсумку, продумано спроектовані освітні програми, що поєднують змістовну наповненість із відповідними методиками викладання, сприяють усвідомленому розумінню молоддю свого місця в суспільстві та відповідальності за майбутнє держави [20, с.3-4].

Як зазначено у наказі МОН № 527 від 06.06.2022. «Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України», національно-патріотичне виховання зараз має на меті виховати свідомого українця, який любить свою країну, береже культурну та духовну спадщину та має активну громадянську позицію. Звернемо увагу на те, що освіта при цьому повинна йти на крок попереду, враховуючи вікові особливості та потреби дитини, допомагаючи їй комплексно розвиватись [2].

Сьогодні освітнє середовище розглядають як особливе явище, яке дає можливість створювати основу для сучасного навчання, враховуючи його різноманітність і складність. Так, у закладах загальної середньої освіти, зокрема в школах-інтернатах, навчальний процес допомагає дітям розвинути свої таланти, здібності, ставати більш самостійними та усвідомленими. Тут учень, будучи активним суб'єктом освітнього процесу долає низку труднощів, які можна подолати лише за підтримки вчителів та вихователів, що реалізується через систематичний аналіз особових справ, спостережень та підбору індивідуальних навчальних планів. Це втілюється для того щоб краще зрозуміти і підтримати кожну дитину. Саме в такому середовищі і формується національна свідомість через цінності, мотиви та емоції [32, с.4].

Звернемо увагу на ту обставину, що аби формування національної свідомості було ефективним, значною мірою учні мають брати активну участь у позакласній та позашкільній діяльності, спрямовувати зусилля на формування патріотичних якостей та самоосвітніх умінь. Це сприятиме всебічному становленню особистості, основою якої є виховання громадянина-патріота. До ефективних практик національно-патріотичного виховання належить комплекс діяльностей, що поєднують громадську активність, вшанування пам'яті та освітні ініціативи. Волонтерські проєкти, урочисті вшанування загиблих і ветеранів, державні та національні святкування, тематичні акції й проєктна робота виконують важливу функцію соціалізації учнів, формуючи у них почуття відповідальності, солідарності та поваги до історичної пам'яті. Методично ці практики реалізуються через поєднання практичних заходів із вербальними формами роботи, ігровими та інформаційно- комунікативними технологіями, візуальними експозиціями й рефлексивними вправами, таке інтегроване застосування інструментів забезпечує емоційне залучення, інтелектуальне осмислення і поступове внутрішнє засвоєння цінностей. Рефлексивні практики, такі як есе, портфоліо, читацькі щоденники, сприяють усвідомленню пережитого досвіду, а інформаційно-комунікативні форми розширюють можливості для громадянської участі в сучасному цифровому просторі. У сукупності ці підходи створюють умови для перетворення зовнішніх дій на стійкі моральні орієнтири й громадянські навички. Варто зазначити, що досягненню виховних цілей сприяє також відтворення й шанування народних традицій у сімейному та шкільному середовищі через участь молодших школярів у вертепах, колядках, гаївках чи писанкарстві чи етно-дійствах, що підсилює емоційно-ціннісне сприйняття національної культури і закладає основу для подальшого громадянського становлення [16, с.51].

Важливою складовою формування національної свідомості є нормативно-правова база в ЗЗСО. Основним нормативно-правовим документом є Закон України «Про освіту». Так стаття 6 вказує, що: «Засадами державної політики у сфері освіти та принципами освітньої діяльності є: виховання патріотизму,

поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій». Виходячи з цього, слід констатувати, що розвиток національної свідомості здійснюється через виховання патріотизму та шанобливого ставлення до культурних цінностей [1]. У цьому контексті слід згадати слова відомого українського історика Олександра Реєнта, який слушно зауважив, що «у ході російсько-української війни пам'ятки історико-культурної пам'яті мусять бути прирівняні до об'єктів національної безпеки».

Також не можна не погодитись із Концепцією національно-патріотичного виховання в системі освіти України, яка підкреслює, що для формування національної свідомості, патріотичне виховання молодого покоління слід здійснювати, враховуючи їхній вік, особисті потреби та особливості розвитку. Принцип спрямованості, толерантності та системності в даному випадку слід розглядати як ключові напрями такого виховання. Практично це означає поєднання емоційно-ціннісного засвоєння історичних наративів із критичним аналізом джерел, проблемними завданнями та рефлексивними практиками, що формують стійку громадянську позицію й готовність до відповідальності. Змістовно до навчального наративу доцільно включати різні епохи й приклади від княжих державних утворень і козацьких традицій до визвольних змагань ХХ століття, дисидентського руху та сучасних подій (революційні події 2004, 2013–2014 рр., спротив російській агресії). Водночас національно-патріотичне виховання має залишатися відкритим і плюралістичним, саме воно не повинно породжувати культурний імперіалізм або виключати інші мовні, етнічні та релігійні ідентичності. Державна політика в освіті має забезпечувати рівність прав, повагу до культурного різноманіття та формування прагнення до взаєморозуміння, миру й громадянської злагоди [3].

Основними педагогічними принципами формування національної свідомості є поєднання інтересів дитини, суспільства та держави. До даних складових слід віднести: довіру та позитивне ставлення; унікальність кожної людини; непереривність, а саме виховання протягом життя; цілісність процесу через узгодження всіх учасників навчального процесу; передача досвіду між

поколіннями; природовідповідність через врахування вікових особливостей та здібностей учнів. Дані принципи складають основу для гармонійного розвитку особистості та її зв'язку з суспільством і державою [7, с.29].

Одночасно, поряд з цими сентенціями, важливими є психологічні механізми розвитку громадянської свідомості, бо саме вони показують, що у людини ця риса є не вродженою, а формується поступово, а основними критеріями її формування є приналежність до певного народу та відмежовування себе від інших спільнот. Серед важливих психологічних чинників є також: прийняття чи неприйняття людиною себе, конформізм, емоційний комфорт, ескапізм, а також наскільки використовує рідну мову. Найбільш загостреними ці відчуття бувають у підлітковому віці, саме тоді і відбувається вибір своєї національної приналежності [31, с.9].

Національно-патріотичне виховання в школі охоплює всі напрями роботи з учнями, а серед найбільш поширених є практичні заходи, усні форми роботи, та популярні в сучасних реаліях військово-патріотичні вишколи. Результатом такої роботи мають стати навички, які спроможні допомогти учням у майбутньому стати свідомими громадянами [16, с.58].

Учитель під час уроків історії має прагнути виховати в учнів національну свідомість. Це робиться не тільки на уроках, а й у позашкільних гуртках та заходах. Важливо, щоб національна свідомість займала центральне місце у плануванні навчального процесу, як це передбачено Концепцією Нової української школи. Одним із головних завдань історії України є надання людям знань про минуле та розвиток уміння критично їх осмислювати. Це створює основу для формування національної свідомості й самосвідомості громадян, що стає важливим чинником єдності та поступу суспільства. Комплексне вивчення історичних подій, акцентування на взаємному впливу культур, обговорення та критичний аналіз суперечливих питань допомагають позбавитись соціальних упереджень та зруйнувати стереотипні уявлення [26, с.64].

У той же час, на нашу думку, дітям притаманна здатність краще формувати національну свідомість в комплексі предметів та міжпредметних зв'язків. Це

можна мотивувати тим, що без вдосконалення рівня знань державної мови неможливо стати справжнім громадянином своєї країни. Рідна мова виступає головним засобом патріотичного виховання та формування національної свідомості. Художня література допомагає школярам відчувати красу й багатство рідної землі, усвідомлювати героїчну боротьбу українців та їхнє славне минуле. Образ Батьківщини об'єднує народ і виховує патріотичні почуття [41].

Варто також відзначити, що гуманітарні предмети мають більше можливостей для виховання, аніж точні науки. Водночас навіть на уроках фізики учні можуть відчувати гордість за свій народ, коли дізнаються, що рентгенівські промені відкрив українець Іван Пулюй, а теорію космічних польотів створив Юрій Кондратюк. Такі приклади сприяють формуванню національної свідомості та патріотичного виховання. Але у цих випадках багато що залежить від особистості вчителя [49].

Методи формування національної свідомості в науковій літературі класифікуються на чотири базові групи, що відображають різні аспекти виховного процесу. Хоча, на нашу думку, можливостей формувати національну свідомість засобом наукової літератури менше, аніж засобом художньої.

Перша група методів патріотичного виховання спрямована на формування ключових цінностей, а саме любові до Батьківщини, відповідальності за її інтереси, здорового способу життя та бережливого ставлення до природи. Основою цих методів є слово, яке педагог використовує для усвідомлення учнями значення патріотичних цінностей.

Друга група методів патріотичного виховання спрямована на організацію діяльності учнів та набуття ними досвіду суспільної поведінки. Вона включає вправляння, привчання, певні педагогічні вимоги, ситуації вибору та ігрові форми, що формують відповідальність і соціальні навички.

Третя група методів патріотичного виховання спрямована на активізацію діяльності та регуляцію поведінки учнів. Вона включає заохочення, змагання та дисциплінарні заходи, які слід застосовувати тактовно, щоб вони мали виховний ефект і сприяли розвитку відповідальності та соціальної зрілості.

Четвертий тип методів у системі національного виховання орієнтований на створення підтримувального освітнього середовища, де взаємодія між учителем і учнем ґрунтується на партнерстві та довірі. У цьому контексті застосовуються колективні форми роботи, інтерактивні ігри та індивідуальна діагностика розвитку, що дозволяє враховувати особисті потреби кожного вихованця. Основна мета полягає у забезпеченні позитивного досвіду, що в підсумку сприяє утвердженню громадянських цінностей і зміцненню патріотичної свідомості молоді [19, с.26].

Традиційним у формуванні національної свідомості є процес, коли діти беруть участь у творчих фестивалях, конкурсах чи виставках, що в особливий спосіб допомагає виховувати в них патріотичні почуття [37, с.25].

До такого роду заходів ми можемо віднести заходи, присвячені творчості Тараса Шевченка. Вони включають конкурси декламування його поезій, а також підготовку й випуск буклетів, брошур та газет, що розповідають про життя і творчий спадок Кобзаря. Проведення фестивалю козацької пісні, постановка театральних вистав на тему «Українські вечорниці» та «Масляна», а також організація заходів, присвячених важливим датам літературного й мистецького життя України є дієвими формами культурної роботи [36].

Такі заходи розвивають розум, творчість, уміння спілкуватися, дисципліну та таланти. Підготовка до конкурсів має значення не тільки заради перемоги. Вона допомагає учням навчатися новому, ставати кращими, працювати в команді. Це розвиває важливі соціальні навички та підтримує патріотичне виховання молоді [37, с.25].

У системі методів патріотичного виховання молодого покоління особливе значення має історичне краєзнавство. Його реалізація передбачає залучення дітей до пізнання історії через відвідування місць, пов'язаних із визначними подіями, створення художніх та фотообразів історичних пам'яток, укладання календарів і родинних літописів. Важливими складовими є також організація заочних екскурсій, участь у фольклорно-етнографічних гуртках, оформлення народознавчих осередків та відзначення державних свят. Застосування цих форм

діяльності сприяє глибшому усвідомленню учнями культурної спадщини та формуванню ціннісного ставлення до національних традицій [19, с.28].

Окрім традиційних способів патріотичного виховання слід виділити і додаткові методи формування національної свідомості. Сучасні діти та молоде покоління ставить акцент на сенсі як особливому явищі у своїх діях, тому інтерпретує патріотизм через волонтерство, пожертви та допомогу Збройним Силам України та хочуть бути частиною загальнонаціональної боротьби. Виходячи з цього, слід констатувати, що такий спосіб активно формує національну свідомість та розвиває національну компетентність з практичної сторони. Традиційні, ритуалізовані форми виховання, а саме тематичні заходи, урочисті уроки пам'яті або ж декламація віршів, що не пов'язані з повсякденним досвідом учнів дедалі менше відповідають запитам молоді. Вони не завжди викликають емоційний відгук і не забезпечують практичної залученості. Натомість сучасний контекст, зокрема воєнні події, трансформував сприйняття історії, бо минуле перестало бути лише предметом академічного вивчення й стало безпосередньо присутнім у житті учнів [8, с.25].

Окрема мова про феномен українського козацтва. Про козацтво уже написано чимало, але, на наш погляд, нині доволі слабо відпрацьовано сам наратив традиції українського державотворення, у якому належне місце займає саме козацтво як головний рушій національного руху ранньомодерної доби. Варто підкреслити, що тривала боротьба українського козацтва за свободу спричинила появу особливого феномена у формуванні національної свідомості – козацької педагогіки. Вона постала як вершина народної виховної традиції, що в особливий спосіб інтегрувала освітні, аксіологічні та патріотичні засади до процесу соціалізації молодого покоління. Козацька педагогіка функціонувала як своєрідна парадигма виховання, спрямована на утвердження ціннісних орієнтацій, розвиток національної ідентичності та формування громадянської відповідальності. Вона постала як найвищий прояв народної виховної традиції, що формувала у молодого покоління глибоку відданість рідній землі та почуття відповідальності перед Батьківщиною. У сучасному українському науковому

дискурсі козацька педагогіка розглядається як важливий методологічний ресурс для розробки концепцій національно-патріотичного виховання. Це підтверджує її актуальність у контексті освітніх реформ та демократизації суспільства. Крім того, сучасні наукові розвідки показують, що школярі та молодь виявляють стійкий інтерес до козацької тематики. Сформовано широкий спектр виховних практик, участь у яких діти здійснюють добровільно. Прикладом такої роботи є молодіжна організація «Пласт». У сучасному виховному процесі дедалі більшого поширення набувають культурно-освітні заходи, серед яких особливе місце займають тематичні вечори, а також спортивні змагання у форматі «Козацькі забави» та «Козацькі ігри» [30].

Національно-патріотичне виховання у сучасних умовах набуває нових форм та якостей реалізації завдяки активному використанню цифрових технологій. Онлайн-ресурси та різні медіа інструменти допомагають учителям у цьому процесі, адже вони відповідають способу життя молоді. Різноманітні дослідження показують, що значна частина дозвілля дітей та підлітків пов'язана з інтернетом, соціальними мережами, відеограми та платформами для перегляду різного відео контенту. Ці контенти істотно впливають на їхні світоглядні орієнтації, а також моральні та патріотичні цінності. У цьому контексті медіатехнології можуть виступати не лише як засіб комунікації, а й важливий інструмент формування національної ідентичності. Можна сказати, що використання відеоматеріалів, інтерактивних програм та анімаційних ресурсів сприяє підвищенню мотивації, робить процес навчання більш динамічним і привабливим, а також забезпечує доступ до широкого резерву інформації про історію, культурну спадщину та героїчні постаті українського народу [34, с.286].

У сучасних ЗЗСО вчителі часто застосовують різні гнучкі формати навчання, а саме: онлайн-заняття в реальному часі, відеоуроки для самостійного перегляду та інтерактивні чати. Такі методи допомагають не лише підтримувати тісний контакт з учнями, а й включати виховний компонент, наприклад щодо обговорення тем героїзму, історичних сюжетів та культурної спадщини України.

Використання цифрових платформ разом із медіа інтеграцією створює відповідні умови для повноцінного патріотичного виховання навіть у складних умовах війни. Мультимедійний контент у цьому процесі виступає дієвим інструментом, робить виховання більш цікавим, доступним і відповідно результативним. Також педагогічна практика радить використовувати такі дієві інноваційні платформи як: Освітні платформи, подібні до «Ukrainer», пропонують тематичні відеопроєкти та публікації, які допомагають учням вивчати історію рідного краю, та досліджувати її через певні культурницькі особливості. Інтерактивні картографічні ресурси, зокрема DeepStateMap.Live, виконують функцію оперативного інформування про поточні зміни на фронті та водночас виступають важливим засобом формування геополітичної обізнаності й світоглядних орієнтацій молодого покоління.

У цьому контексті варто згадати про організацію дистанційних флешмобів, конкурсів та освітніх змагань, спрямованих на підтримку Збройних Сил України та збереження національної пам'яті. Ці заходи довели свою ефективність у виховній практиці. Яскравим прикладом такої діяльності є залучення педагогів до Всеукраїнських онлайн-ініціатив, в середовищі Google Classroom .

У межах масових освітніх заходів EdCamp часто проводяться флешмоби за участю педагогів та учнів, які сприяли розвитку навичок співпраці в онлайн-середовищі. Такі ініціативи не лише вдосконалювали цифрову комунікацію, а й виконували важливу виховну функцію, зокрема формували патріотичну ідентичність молоді через інтеграцію до цифрового простору.

Варто також згадати про вітчизняні освітні ініціативи, зокрема ті, що активно застосовують подкасти, наприклад Explaining Ukraine та Ukrainian Lessons. Це дуже інноваційні інструменти по формуванню громадянської свідомості та культурної ідентичності. Водночас особливого значення набуває виховання відповідального ставлення до інформаційного контенту, адже розвиток медіакомпетентності є ключовою умовою захисту молоді від маніпуляцій та пропагандистських впливів [13, с.873].

Слід також сказати, що у сучасному інформаційному суспільстві неможливо обійтись без соціальних мереж, які функціонують як потужний комунікативний інструмент, що забезпечує трансляцію патріотичних ідей та сприяє формуванню громадянської ідентичності молоді. Цифрові платформи (Facebook, Instagram чи TikTok), як правило, виступають середовищем реалізації масових комунікаційних практик. До цих практик ми можемо віднести онлайн-акції, а також ті соціальні задуми, які виконують роль механізмів соціалізації, інкультурації та консолідації національної самосвідомості.

Окрема мова про заходи до Дня незалежності чи інших символічних дат, які мають характер колективних ритуалів у цифровому просторі. Вони здатні забезпечувати інтеграцію великої кількості учасників навколо спільних ціннісних орієнтацій. Паралельно ігрові платформи можуть набувати значення своєрідних інструментів культурної педагогіки – це орієнтовані відеоігри, які моделюють ключові події минулого, виступають формою віртуальної реконструкції історичної пам'яті та сприяють розвитку когнітивного розуміння героїзму й жертвності попередніх поколінь. Тож цифрові медіа та гейміфікація освітнього процесу стають важливими чинниками патріотичного виховання в умовах глобалізованого інформаційного простору [34, с.286].

Ще одним із найбільш дієвих методів всебічного впливу на розвиток національної свідомості учнів є екскурсійна діяльність, яка в навчально-виховному процесі виступає як важлива педагогічна форма, що забезпечує всебічний розвиток дитини та реалізацію морально-патріотичних і естетичних завдань виховання. Завдяки безпосередньому досвіду й контекстуалізації історико-культурних об'єктів екскурсії виступають високоефективним засобом комплексного впливу на формування особистісних якостей, ціннісних орієнтирів і громадянської ідентичності. Регулярне організоване знайомство з місцевою пам'яттю, прогулянки та відвідування історичних локацій сприяють розвитку пізнавального інтересу й мотивації до набуття нових знань, розширюють кругозір і закріплюють навчальний матеріал у реальному соціокультурному середовищі [12, с.21].

Окрема мова про технології віртуальної реальності (VR). Вони відкривають нові перспективи в ділянці реалізації завдань патріотичного виховання в освітньому процесі. Завдяки ефекту присутності та високому рівню занурення VR-середовища створюють умови для емоційно-ціннісного сприйняття історичних подій і культурних артефактів, що посилює мотивацію до вивчення минулого і сприяє формуванню глибшого розуміння національної спадщини. Практичне застосування цих технологій включає організацію віртуальних екскурсій музеями, реконструкцій історичних пам'яток і місць національної пам'яті, що дозволяє учням не лише отримувати інформацію, а й взаємодіяти з культурно-історичним контентом у інтерактивному режимі. З педагогічної точки зору, інтеграція VR у навчальні програми вимагає методичного супроводу, визначення навчальних цілей, розробки завдань для рефлексії, оцінювання освітніх результатів та забезпечення етичних і джерельних стандартів при відтворенні історичних наративів [35, с. 21-22].

Екскурсійна та музейна діяльність виступають важливим засобом збереження національних традицій і культурної спадщини, сприяючи формуванню патріотичної свідомості молодого покоління. Зокрема, віртуальні проєкти, такі як «Музеї України просто неба», забезпечують доступ до автентичних історико-культурних артефактів і реконструкцій, пропонуючи віртуальні подорожі, які відтворюють побут і культурні практики минулих століть. Організація таких віртуальних екскурсій має не лише пізнавальний, а й виховний ефект, бо саме через емоційно-контекстуалізоване знайомство з історією вони посилюють усвідомлення цінності національної спадщини, формують почуття відповідальності за її збереження та підсилюють громадянську і оборонну свідомість учасників освітнього процесу [21, с.33].

Отже, мета сучасної української школи – не лише вчити дітей різних знань, а й виховувати в них любов до України, формувати почуття патріотизму та готовність захищати свою державу перед сучасними викликами. Це визначає необхідність формування стабільної національної ідентичності, яка здатна ефективно протистояти зовнішнім викликам, зокрема процесам русифікації та

явищам інформаційної війни. Незважаючи на значну кількість наукових досліджень, єдиного пояснення поняття «національна свідомість» немає.

Таким чином, національна свідомість постає як процес усвідомлення народом власної єдності, спільних інтересів та ролі у світовій спільноті. Національна самосвідомість, своєю чергою, ґрунтується на спільній історії, культурі та долі, які формують ідентичність спільноти. Поняття «національна свідомість» характеризує також здатність до самоідентифікації, поваги до спадщини та активної громадянської позиції.

У процесі реалізації навчального курсу з історії України у разі вірно виставлених вчителем акцентів важливо організувати діяльність таким чином, щоб кожен учасник освітнього процесу мав можливість показати власні патріотичні якості. Застосування різноманітних педагогічних методів: екскурсій, конкурсів, фестивальних заходів у разі використання сучасних цифрових технологій сприятиме формуванню і поглибленню національної свідомості учнів.

Сучасні вчителі в умовах новітньої російсько-української війни мають володіти належною компетентністю у сфері національно-патріотичного виховання та ефективно застосовувати інформаційно-комунікаційні технології в усіх складових освітнього процесу. Такий підхід забезпечує формування національної свідомості учнів загальноосвітніх закладів у межах навчальних програм з історії, мови, літератури та суспільствознавчих дисциплін.

РОЗДІЛ 2.

ВИСВІТЛЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ТА КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Сучасний підручник можна назвати багатокomпонентною навчальною системою, що поєднує як текстові так і позатекстові елементи. Ці важливі складові ретельно добираються й структуровано розміщуються в межах окремих тем відповідно до специфіки навчального матеріалу, забезпечуючи тим самим цілісність його подання. Крім того підручник передусім слід вважати основним засобом у організації навчальної діяльності учнів як у класі, так і під час самостійної роботи вдома. Підручник звісно «кодується» вище ніж посібник. Він виконує провідну функцію у визначенні змісту освіти та сприяє її практичній реалізації. Таким чином, підручник не лише містить необхідні знання, а й виступає своєрідним інструментом, що структурує та спрямовує процес їх засвоєння [22, с.567].

Попри розширення освітнього простору та можливостей за рахунок використання різноманітних інформаційних джерел, підручник і сьогодні займає високі рейтинги як основний засіб навчання учнів/ліцеїстів. Підручник показує головні складові та вказує напрями навчання, а саме, які цілі ставить освіта, який зміст та як зараз часто говорять контент, потрібно засвоїти, які форми та методи використовуються. І найголовніше він допомагає дітям практикувати, щоб учні могли навчатися й розвиватися.

Декілька слів про компетентнісний підхід. Компетентнісний підхід в сучасному підручнику стає на перше місце, відтак підручник тепер стає путівником з сучасними освітніми технологіями, що мотивують учня до навчання, що своєю чергою роблять навчання цікавим [23, с.245].

У час війни та боротьби з ворожою російською пропагандою дуже важливо підтримувати й розвивати історичну освіту в Україні. Екскурси в минуле допомагають людям краще розуміти своє минуле й формувати національну

свідомість. Утім, сучасні зміни в освіті показують новий підхід, відтак відтепер головна увага приділяється розвитку особистості, формування її цінностей та пріоритетів. Також нині учні мають можливість мислити самостійно й усвідомлювати значення історії для життя країни. У сучасній освіті історія має ще й тому особливе значення, бо вона допомагає учням мислити критично, формує їхню національну свідомість, патріотизм і загальнолюдські цінності. Аби це працювало, важливо не лише знати факти з підручника, а й розвивати навички та вміння дітей, які дають свободу особистісного розвитку. Особливе значення має культурна компетентність, яка складається з трьох основних постулатів, а саме знань, особистих якостей та цінностей. Вона в особливий спосіб проявляється тоді, коли учень має не тільки знання й уміння, а й внутрішню зацікавленість у культурному розвитку [15, с.46].

Акцентуючи увагу на нашій тематиці повсякденного та культурного життя українців кінця XVIII – першої половини XIX ст., зосередимо свою увагу на тому, що це був період масштабних політичних трансформацій та соціальних змін у Центрально-Східній Європі. Ці процеси були зумовлені серією територіальних поділів між провідними імперіями того часу. Так, унаслідок першого поділу Речі Посполитої 1772 року до складу Австрійської імперії увійшли Галичина, частина Волині та Поділля. Після війни росії з Османською імперією 1774 року до російських володінь було приєднано Крим та степові землі Північного Причорномор'я. У 1775 році Австрія отримала Буковину, яка раніше належала туркам-османам. Другий поділ Польщі 1793 року призвів до включення Правобережної України (Київщина, Волинь, Поділля) до складу російської імперії, а третій поділ 1795 року спричинив до приєднання Берестейщини до росії. Таким чином, цей історичний етап характеризувався активним перерозподілом територій між Австрійською та російською імперіями, що суттєво вплинуло на геополітичну карту регіону та визначило подальший розвиток українських земель у складі великих державних утворень [56, с.10-11].

Відтак не слід дивуватися, що на межі XVIII–XIX століть українська культура опинилася в складному, навіть критичному становищі, що було

зумовлено політикою двох імперій – російської та Австрійської. Їхні структури здійснювали повний контроль над суспільним життям, обмежували свободу думки та вираження українців. Особливу роль у цьому процесі відігравала цензура, яка, висловлюючись мовою юристів, мала широкі повноваження й фактично визначала грані культурного розвитку. Використання української мови було витіснене з офіційної сфери (вона оголошувалася в обох імперіях поза законом) та зберігала позиції лише в народному середовищі, що свідчило про її маргіналізацію [53, с.70].

Крім того, на межі XVIII–XIX століть відбувся важливий «культурний зсув», тому що увага дослідників поступово перемістилася від героїчних сторінок історії та козацької традиції до повсякденного життя простого народу. І цим не лише займалися етнографи. Історики почали систематично і послідовно вивчати ті явища, які раніше вважалися другорядними або «низькими» – селянські обряди, весільні звичаї, похоронні обряди, побутові практики, традиційний одяг, харчування, народну медицину та вірування. Тобто відбувся поворот до вивчення фольклору. Такий підхід можна визначити як етнографічну переорієнтацію, що відкривала нові можливості для осмислення культури через призму пощоденного життя та духовних практик народу. Таким чином, даний період позначений поєднанням політичного занепаду та культурного відродження українського суспільства.

Попри імперську політику, спрямовану на нівелювання національної своєрідності та самобутності, саме у сфері народного побуту, традицій, фольклору, мови та мистецтва зберігалися й відновлювалися ключові елементи національної ідентичності. Цей процес окремі історики та культурологи називали *культурним парадоксом*, коли в умовах політичної залежності відбувалося формування та зміцнення «генетичного коду» нації [59, с.96].

Ми ведемо до того, що для проведення аналізу висвітлення повсякденного та культурного життя українців кінця XVIII – першої половини XIX ст. було актуальним питанням. Багато авторів підручників для 9 класу з історії України залучали «повсякденні» матеріали, ці сюжети все частіше містяться на їх

сторінках. Відповідно для дослідження було створено джерельну базу підручників, які є рекомендованими Міністерством науки та освіти України для використання на уроках історії України згідно з наказом № 141 від 8 лютого 2022 р. Варто виділити такі підручники: «Історія України» підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів (авт. Гісем О. В., Мартинюк О. О.); «Історія України» підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів (авт. Власов В. І., Панарін О. Є., Топольницька Ю.А.); «Історія України» підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів (авт. Пошетун О. І., Гупан Н. М., Смагін І. І.) [5].

Аналіз підручників з історії України, на нашу думку, слід розпочати з підручника за авторством Гісема О. В., Мартинюка О. О. Аналізуючи перший параграф «Вступ до історії України кінця XVIII – початку XX ст.», звертаємо увагу на те, що автори детально описують процеси, що відбувались у другій половині XVIII ст. на території України, а саме розпочався процес значних територіальних змін, українські землі опинились у складі Австрійської та російської імперій, що значною мірою позначилось на всіх сферах життя. Автори підручника дотримуються концепції, що в таких умовах український народ зумів зберегти власну культуру, мову та традиції, крім того, українці зуміли зробити значний крок для становлення індустріального суспільства. Автори також підкреслюють такі основні культурологічні маркери для цього періоду: урбанізацію – люди почали більше жити й працювати у великих містах; активний розвиток сільського господарства – впровадження парових машин (парових жниварок і т.д.), що сприяло ефективнішому сільському господарству та меншій потребі у людському ресурсі. Певну роль автори відводять і новим соціальним станам, що почали кристалізуватися у XIX ст. – так званим «діловим людям», та інтелігенції. Вони показані, як вища ланка тогочасного суспільства, фігурують як повна протилежність промисловим робітникам. Крім того, інтелігенція була однією з найбільш незахищених соціальних категорій. Загалом ця структурна одиниця (параграф) підручника О. Гісема та О. Мартинюка створює підґрунтя для подальшого аналізу процесів модернізації суспільних процесів. Запитання та

завдання після параграфу спрямовані на розвиток просторової, хронологічної, аксіологічної компетентностей [55, с.7-8].

У другому параграфі досить детально описується політика «русифікації»: автори підкреслюють, що російська влада не визнавала національні особливості українців та вважали їх частиною «великоруського народу», та ставили на провідне місце російську мову, культуру та історію. Також авторський склад звертає увагу на регіональні особливості, адже, як відомо, у той час Лівобережжя та Слобожанщина перебували «під загальною русифікацією», проте з кращим загальним соціальним становищем аніж в інших регіонах. У той же час Правобережжя перебувало «під впливом» не лише полонізації, а й русифікації, що створювало подвійний тиск на українську культуру. На півдні, через свій різноманітний національний склад, українці займали меншість у міському населенні, а тому і їх повсякденне життя було космополітичне. Слід зауважити, що у другому параграфі цього підручника досить чітко запропоновано ілюстративний матеріал. Можна виділити підтеми «Українське село. XIX ст.» та «Німецька колонія Нейзац у Криму», де показано листівки, що розкривають промисли людей та одяг того часу. Проте у цьому підручнику немає жодного опису реального побуту: як виглядала хата кріпака, що їли, як одягалися, як святкували. Це дуже збіднює цей підручник. По суті автори не скористалися можливістю розкрити повсякденне життя людей того часу [55, с.12-13].

О. Гісем та О. Мартинюк у своєму підручнику акцентують також увагу на російсько-французьких і російсько-турецьких війнах, де показано, що ці військові випробування перетворили повсякденне життя людей на виживання. Людські втрати, голод, матеріальні втрати, стали чинниками, які руйнували традиційний сільський побут та породили вимушені міграційні процеси. Варто зазначити, що досить колоритно показано трагедію повсякденного життя колишніх козаків, розкрито їх військову службу, однак майже нічого не сказано про мирне повсякденне життя козаків. Наприкінці теми автори підручника пропонують учням обговорити місце Наддніпрянщини в імперських війнах першої половини XIX ст. Вони ставлять запитання: «Чи могло воно бути іншим?

Чому?». Таке завдання допомагає краще зрозуміти матеріал і водночас вчить працювати разом у групі [55, с.17-18].

Тепер доречно перейти до безпосереднього аналізу параграфу 4, який є одним із перших, де найбільш детально описується повсякденне життя (переважно сільське та міське), а промисловість згадується коротко. Крім того, культурне життя тут майже не висвітлюється. Натомість доволі детально описано процес кріпацтва (його супроводжено таблицями та ілюстраціями, наприклад витвір «На панщину» художника М. Дерегус) [55, с.25].

Крім того, у підручнику О. Гісема та О. Мартинюка досить виразно показано один із основних центрів життя простого народу – ярмарок, а також поширений тоді серед українців промисел – чумацтво. У виданні також наведено джерело «Управитель Полтавської скарбничої палати М. Арандаренко про організацію чумацького промислу», до якого автори пропонують предметні питання, які допомагають поглиблено зрозуміти особливості цього процесу [55, с.29].

У вказаному нами вище підручнику поміщено спеціальний розділ, у якому описано культурне життя та національне відродження на Наддніпрянщині протягом ХІХ ст. В підручнику також добре показано культурне життя еліти. Із тексту друкованого засобу досить характерно випливає теза, що дворяни (очевидно ті, які походили з козацької еліти) цікавилися українською мовою, історією України та фольклором. Проте автори зауважують таку особливість, що в сільському середовищі українська мова, традиції, пісні та обряди зберігалися природніше і органічніше, навіть попри те, що в містах та серед освічених верств суспільства активно поширювалася русифікація. У результаті цього українську мову почали сприймати як «мову селян», а значна частина інтелігенції уникала її використання, вважаючи непристойною та непрестижною. Великою перевагою цього параграфа є те, що у ньому характерним чином фігурує теза, що культура – це не просто «книжки», а інструмент збереження ідентичності. Щоправда певним недоліком тексту є те, що у ньому, на наш погляд, немає плавного переходу від «високої» культури до повсякденної. Наприклад, ідеї Капніста чи

Котляревського доходили до простих людей? Чи читали «Енеїду» в селі? тощо [55, с.35].

Повсякденне життя українців, на нашу думку, досить бігло розкрито у шостому параграфі, натомість дещо більше уваги акцентовано на селянському побуті (панщина, тяжка праця селян-кріпаків), підкреслено значення соціальної напруги та народних протестів. Мусимо також відзначити, що в параграфі, на наш погляд, недостатньо наочності, що описували б повсякденне життя народу, але це компенсовано великою кількістю першоджерел. Між тим, завдання після параграфу емоційні, змушують думати про народний опір [55, с.47].

У сьомому параграфі підручника О. Гісема та О. Мартинюка відображається також життя західноукраїнських земель, які перебували у складі Австро-Угорської імперії. Добре показано важку панщину в Галичині, відносну свободу на Буковині, вплив німецької, польської культури в містах тощо. Особливо автори звертають увагу на роль Греко-католицької церкви, адже духівництво у той час, як відомо, стало носієм національної ідеї. Щодо викладу матеріалу, добре показані реформи Йосифа II та Марії Терезії та вплив змін реформ на повсякденне життя людей. Крім того важливим у цьому параграфі є порівняння із культурологічною ситуацією на Наддніпрянщині, що є сильною стороною підручника. Слід зауважити також, що завдання учнів для самоконтролю добре порівнюють регіони, змушують думати про повсякденне життя через реформи та протести. Є елементи критичного мислення та групової роботи [55, с.56-57].

Повсякденне та культурне життя дуже добре поєднане з національним відродженням у восьмому параграфі вказаного нами вище підручника. Перехід на народну мову, доступність освіти, збір фольклору – все це маркери життя в Австро-Угорській імперії. У той самий час влада Габсбургів не прагнула зміцнення українського національного руху, розглядаючи його лише як інструмент для послаблення інших політичних течій [55, с.63-64].

У дев'ятому параграфі, як описує авторський колектив, під час революційних подій 1848–1849 років культурні вимоги українців поступово

перетворилися на складову політичної програми. До того ж вдало авторами показано вплив революції саме на повсякденне життя селян через скасування панщини. Крім того добре проведено паралель з Наддніпрянщиною, бо саме революція дала українським селянам реальні права раніше, ніж у російській імперії (1861 р.). Серед недоліків цього параграфа варто відзначити, те що учень ніби бачить події «згори», а не «знизу», бо культурне життя показано на рівні політичних вимог. Водночас в документальному плані досить динамічно розкрито процеси, які відбувалися в той період, а також зображено, як революція змінила життя звичайних людей [55, с.69-70].

Найбільш вдалим за змістом параграфами підручника О. Гісема та О. Мартинюка, який стосується нашої теми, є одинадцятий та дванадцятий. Матеріал подано в порівняльному аспекті, що чітко показує регіональні відмінності, а саме на Наддніпрянщині – сильну русифікацію освіти, обмеження україномовної літератури; у Галичині – розвинену мережу шкіл та греко-католицькі церкви, як осередки української освіти [55, с.90-91].

Серед переваг цього підручника також хочемо зазначити, що добре показано внесок українських вчених у розвиток імперської науки, проте не вистачає інформації про науку «на місці», бракує, на наш погляд, важливих фактів. Слід зазначити також, що ці параграфи мають вагому візуальну сторону [55, с.92-93].

У підручнику передбачено також параграф, присвячений практичному заняттю, який фактично є таким собі «серцем» розділу про побут. На високому рівні показано менталітет тогочасного українця та настрої, які панували в суспільстві. Досить детально описано системи ведення господарства, планування сіл, порівняння між селом та містом. Автори також торкаються гастрономічної частини тогочасного життя, що є невід'ємною частиною культури населення. Новизною є також розкриття окремим підпунктом «Шлюб і сім'я. Становище жінки», що позитивно впливає на формування сімейних цінностей у підростаючого покоління [55, с.96].

Отже, проаналізувавши підручник авторів О. В. Гісем та О. О. Мартинюк, ми бачимо, що тема повсякденного та культурного життя українців кінця XVIII-першої половини XIX ст. розкрита достатньо повно та якісно, нами проаналізовано обсяг підручника 90 сторінок, що стосуються нашого періоду. Слід констатувати факт, що авторам вдалось досить чітко передати менталітет народу, регіональні особливості характеру українців, описати основні промисли народу, типи поселень, традиції та сімейні відносини.

Структура параграфів і практичних завдань зручна та логічна, ключові терміни, дати й імена виділені зеленим кольором, що краще акцентує увагу учнів, визначення понять винесені в окремі рамки. Підручник містить велику кількість таблиць, автентичних документів з якісними запитаннями до них. Водночас, на нашу думку, у перших дев'яти параграфах тема повсякденного життя на народної культури розкрита фрагментарно, через призму подій, і не виділена як окремий підпункт. Також ми вважаємо, що він міг би стати ще кращим за рахунок більшої кількості яскравих побутових ілюстрацій у друкованому варіанті та глибшого занурення саме в народну повсякденну культуру й звичаї [55].

Тепер торкнемося підручника з історії України, авторами якого є відомі педагоги й методисти — нині покійний Віталій Власов, а також Олександр Панарін та Юлія Топольницька. Авторами підручника, одразу в першому параграфі добре показано, як влада й соціальний устрій впливали на щоденне життя, а саме кріпацтво було буденністю, євреїв обмежували «смугою осілості», українці жили переважно в селах, а чиновники й поміщики проявляли деспотизм і корупцію. Порівняно з Олександром Гісемом та Оленою Мартинюк тут більше уваги приділено соціальним конфліктам, що робить матеріал живішим. Серед недоліків слід зазначити, що повсякденність показана не через побутові деталі, а через соціальний статус. Однак треба сказати, що культурний вимір майже відсутній — немає згадок про мову, освіту чи фольклор. Основна увага натомість зосереджена на чиновниках і поміщиках, тоді як народне життя згадане лише в контексті кріпацтва. На відміну від підручника О. Гісема та О. Мартинюк, тут

менше акцентів на культурному відродженні і його зв'язку з повсякденністю. Ілюстрації в даному розділі заслуговують окремого розгляду, тому що в контексті побутового життя показано реконструкцію З. Васіної «Селянська родина за вечерею. XIX ст. Черкащина», картину М. Пимоненка «Великодня утренья», роботу І. Їжакевича «Кріпаків міняють на собак», картину Є. Крендовського «Олександрівська площа в Полтаві», картину Т. Шевченка «Селянська родина» та інші. Порівняно з О. Гісемом (де герби губерній і таблиця населення), у цьому підручнику більше емоційного візуалу. Також у цьому підручнику є велика кількість схем, які зокрема, розкривають адміністративно-територіальний устрій, поміщено також таблицю національного складу населення. Сильний вступний параграф, що добре готує до розуміння соціального контексту. Для теми повсякденного життя це на нашу думку добре, але для розкриття для культури – доволі слабо [54, с.5-6].

У тексті другого параграфу підручника В.Власова, О.Панаріна та Ю. Топольницької показано, як адміністративний устрій впливав на життя через полонізацію. Водночас українська мова витіснялася з офіційних сфер, діти ж навчалися німецькою чи польською. Йосифінські реформи реально змінювали побут селян, стало, зокрема, менше панщини, скасовувалася частина податків, натомість з'явилися перші школи. У цьому підручнику автори приділяють велику увагу ролі Греко-католицької церкви як центру освіти й національної ідентичності. Описано й регіональні особливості національного складу, що показує міжетнічні стосунки. Порівняно з підручником О.Гісема, у цьому виданні авторський склад більше акцентує на становищі селян і ролі церкви, тоді як О.Гісем – на протестах. Побут селян описано загальним чином через панщину й рекрутчину, але без деталей про житло, їжу чи свята. Культурне життя до певної міри зведене до розкриття діяльності церкви та реформ, без згадок про фольклор чи народні традиції. Основний акцент зроблено на політиці та адміністрації, а народне життя показано як жертву полонізації. Порівняно з О.Гісемом, авторський колектив у складі В.Власова, О.Панаріна та Ю. Топольницької менше пише про опришків як культурний феномен, але більше

про освіту й роль Церкви. Загалом підручник трохи сильніший за культурним аспектом, а підручник О. Гісема та О. Мартинюка – у висвітленні соціальних конфліктів. Варто зазначити, що перевагою підручника є чітка хронологічна частина на початку кожного параграфу, а також аналітична робота з джерельним матеріалом, що допомагає краще «входити учню в матеріал». Варто також зауважити, що порівняно з О.Гісемом тут візуал більше про міста та повсякденне життя, менше про народний побут, але загалом якісніший [54, с.14-15].

У третьому параграфі підручника В.Власова, О.Панаріна та Ю. Топольницької добре показано, як війни та служба в армії впливали на життя людей: тривала реквізиція худоби, був голод, відбувався набір ополченців, траплялися навіть випадки, коли брати опинялися по різні боки. Головне, що при цьому трагедія козацтва після 1775 року описана емоційно, змальовується переселення, втрата традицій тощо. Маємо підкреслити, що військові поселення показані як важке щоденне життя з муштрою, господарством і бунтами. У підручнику згаданих авторів добре висвітлено культуру козацьких звичаїв у новостворених військах. За нашим переконанням, основний акцент у книзі ставиться на військовій історії. Є впевненість у тому, що мирне життя селян майже не описане, не подано народних пісень чи згадок про кобзарів. Війна 1812 року подана доволі фрагментарно, сухо, без деталей про те, як люди переживали окупацію. Можемо констатувати факт, що О. Гісем та О. Мартинюк детальніше й емоційніше пишуть про Задунайську Січ і козаків, тоді як авторський склад під керівництвом В.Власова сильніший у показі простих людей у військових поселеннях. Є очевидним, що підручник більше змальовує людський вимір, а О. Гісем – її культурний аспект. У цьому параграфі підручника дуже вдало підібрані ілюстрації: є якісна карта з війнами й переселеннями, картина художника В. Васильківського про задунайського козака, діорама про полк Котляревського; робота російського художника Прянішнікова про війну 1812 року, карикатура на Наполеона та схема долі запорожців після 1775-го року. Отже, є всі підстави для висновку, що за візуальним рядом це один із найкращих параграфів у підручнику. [54, с.23-24].

Проаналізувавши четвертий параграф підручника згаданих вище авторів, впадає в око якісне розкриття повсякденного життя українців XIX ст. Є очевидним, що в раціоні простих людей з'являються нові продукти (картопля, соняшник); розвивається чумацький промисел із його побутом; ярмарки як місце торгівлі й розваг. У підручнику якісно розкривається життя Одеси як порто-франко: наведені цитати з джерел життєдіяльності людей і тогочасної атмосфери. Разом із тим у підручнику В.Власова, О.Панаріна та Ю. Топольницької доволі мало інформації поміщено про одяг людей, житло чи свята. Побут селян показаний здебільшого через труднощі, а не через традиції чи радощі. На нашу думку, цей підручник є сильнішим у деталях торгівлі й розвитку Одеси, тоді як О.Гісем та О.Мартинюк більше уваги приділяли регіональним відмінностям і має більше ілюстрацій. Стосовно наочності, необхідно зазначити, що вдало зображено карту землеволодіння, діаграму населення Одеси (план міста 1850 року); подано зображення чумацького воза чи ярмарку, фото порту XIX ст. та графік експорту й імпорту. У підручнику подано уривки з документів Афанасьєва-Чужбинського про село, Георга Коля про Одесу, Скальковського про чумаків та вміщено народну пісню про Одесу [54, с.30-31].

У п'ятому параграфі підручника під керівництвом В. Власова ґрунтовно показано, як прості люди опиралися царизму. Є акцент на соціальних протестах, діяльності декабристських товариств, польському повстанні 1830–1831 рр., селянських бунтах, руху Устима Кармелюка. Це показує, як панщина й рекрутчина викликали народні бунти, а Кармелюк став народним месником. Цитати з історичних джерел додають живих деталей, хоча і мало, на наш погляд, подано культурного контексту. Побут показаний більше через страждання, аніж через традиції. Це видання сильніше у емоційному описі селянських рухів, попереднє О. Гісема та О. Мартинюка – у деталях про декабристів і розкритті польського повстання. Наочність забезпечують карти, портрети й ілюстрації, що добре доповнюють матеріал [54, с.44-45].

Можна впевнено стверджувати, що у шостому параграфі підручника висвітлено початок українського національного відродження через пробудження

культурної свідомості освічених людей. Основний акцент зроблено на ідеях дворян, в той же час Василь Капніст пропонував відновити автономію, а Василь Каразін виступав за реформи й заснування університету. Важливу роль відіграла «Історія Русів» – таємничий рукопис, який пробуджував історичну пам'ять і національну гордість. Крім того Іван Котляревський виступає як «батько нової української літератури». На особливу увагу заслуговує «Енеїда», яка була написана народною мовою. У порівнянні з підручником О.Гісема, де більше уваги вділено чіткій періодизації національного відродження, автори цього видання використовують схеми, щоб наочно показати послідовність та логіку процесу [54, с.48-50].

Разом із тим у сьомому параграфі підручника В.Власова, О.Панаріна та Ю. Топольницької містяться програмні документи Кирило-Мефодіївського братства. У тексті мало сказано про те, як саме жили й зустрічалися члени братства, як їхні ідеї доходили до простих людей [54, с.55].

Побут українців згадується лише побіжно – головним чином через тему скасування кріпацтва. Водночас у восьмому параграфі цього підручника ґрунтовно висвітлено культурне пробудження русинів у Галичині через призму діяльності «Руської трійці» та акцентується увага на трьох ключових постатях – М. Шашкевичу, І. Вагилевичу та Я. Головацькому, які творили народною українською мовою. Видання альманаху «Русалка Дністрова» стало першим кроком в якому було розкрито місцевий фольклор, вірші, історичні нариси, що мало на меті пробудити національну свідомість. У цьому параграфі доволі мало інформації про повсякденне життя простих русинів. Побут еліти показаний переважно через ідеї, мрію про народну мову та переслідування з боку влади. Слід констатувати факт, що у підручнику О. Гісема та О. Мартинюка значну увагу приділено регіональним відмінностям та є більше ілюстрацій народного побуту. Натомість авторський колектив під керівництвом В. Власова подає цей параграф тільки крізь призму портретів, а через ілюстрацію показує «Вид Львова» того часу [54, с.68-70].

У десятому параграфі підручника В.Власова, О.Панаріна та Ю. Топольницької містяться згадки про повсякденне життя; зокрема, показано, як революція 1848 року вплинула на щоденне життя селян через скасування панщини та зростання політичної активності. Досить детально описано Головну Руську Раду, як першу спробу політичного представництва українців. Крім того, ми бачимо, що немає жодної ілюстрації стосовно революційних подій, проте все це компенсується поданими уривками з документів. Відтак повсякдення простих людей висвітлено насамперед через політичні зміни, а не через побут та культуру [54, с.77-78].

В одинадцятому, дванадцятому та тринадцятому параграфах згаданого підручника культурне життя того періоду висвітлено через призму розвитку освіти та професійних форм мистецтва. Зроблено акцент на регіональних відмінностях, відтак показано, що на Наддніпрянщині мала місце сильна русифікація шкіл, була обмежена українська освіта. Існували лише окремі приватні пансіони та університети (Харківський, Київський) як осередки науки. Натомість на західноукраїнських землях діяла краща мережа парафіяльних шкіл, а Греко-католицька церква була основним носієм української мови та освіти. Театр авторами поданий як перехід від кріпацького до професійного, як символ звільнення від кріпацтва [54, с.90-91].

Аналіз дванадцятого параграфа підручника дає підстави для висновку про вдало розкриту вершину українського культурного відродження першої половини XIX ст. Її висвітлено крізь призму літератури новою народною мовою. Є очевидним, що акцент зроблено на переході від «Енеїди» І. Котляревського та творів Квітки-Основ'яненка до творчості Тараса Шевченка як центральної фігури епохи. Т. Шевченко поданий як поет, який «пробудив націю», запропоновано текст, що розкриває кріпацьку долю, козацьку славу та страждання народу народною мовою. Цитати з «Кобзаря» додають дуже яскравих, емоційних деталей та передають трагізм і силу поезії [54, с.98-99].

У тринадцятому параграфі чітко простежується розвиток архітектури та образотворчого мистецтва через призму культурного життя еліти та імперського

впливу. Є очевидним, що акцент зроблено на класицизмі як домінуючому стилі. Образотворче мистецтво подано через Т. Шевченка – живописця. Разом із тим, мало інформації про народну архітектуру. Побут еліти показаний переважно через замовні палаци, парки та портрети, а не через повсякденний матеріальний побут простих українців. Варто зазначити, що на відміну від підручника авторів В.Власова, О.Панаріна та Ю.Топольницької, підручник авторства О.Гісема та О. Мартинюк більше сконцентрований на культурі, не лише Наддніпрянщини а й західноукраїнських земель [54, с.107-108].

У напрацюванні В.Власова, О.Панаріна та Ю.Топольницької, як і в попередньому підручнику, виділено окремо практичне заняття про повсякденне життя українських селян. Щоправда, у підручнику В.Власова акцент розставлений на документальних прикладах іноземних мандрівників того часу про побут та культуру. Крім того все це доповнено ілюстративним матеріалом, що допомагає учням краще закріпити матеріал [54, с.116].

Отже, аналіз зазначених параграфів підручника В. Власова, О. Панаріна та Ю. Топольницької «Історія України» для 9 класу дає підстави для висновку, що це досить системне детальне і емоційно насичене видання, у якому послідовно та цілісно висвітлено тему повсякденного та культурного життя українців кінця XVIII – першої половини XIX ст. Автори ґрунтовно показують, як адміністративний устрій, кріпацтво, реформи, революційні події та національне відродження впливали на щоденне життя людей. Особливо вдало розкрито соціальний вимір через деспотизм чиновників, висвітлено панщину як буденність, запропоновано скасування панщини 1848 року, розкрито чумацький промисел, ярмарки, розкрито життя Одеси як порто-франко, висвітлено соціальні протести та роль Греко-католицької церкви. Текст підручника є живим та динамічним; автори часто вдаються до емоційно насичених формулювань, що робить матеріал доступним і переконливим. Постійне порівняння з підручником О. Гісема та О. Мартинюк додає аналітичної глибини. Слід також відзначити, що видання під керівництвом В. Власова є сильнішим у висвітленні соціальних конфліктів, людського виміру та багатшим на візуальний ряд, але поступається

в деталях побуту чи регіональних акцентах. Добре помічено регіональні відмінності та роль ключових інституцій, а також детально розібрано ілюстративний матеріал з акцентом на реконструкціях побуту, картинах та схемах.

Водночас слід підкреслити і недоліки цього підручника. У ньому повсякденне життя часто зводиться до соціального статусу та труднощів, а не до конкретних побутових практик простих людей, культурний вимір іноді виглядає «зверху вниз» через еліту, церкву та професійну літературу з недостатнім висвітленням народної культури, фольклору, традицій. Деякі тези повторюються, що робить текст трохи монотонним [54].

Тепер дозволимо собі вдатися до аналізу підручника О. Пометун та співавторів М. Гупан, І. Смагін. Проаналізувавши перший параграф цього підручника, варто зробити такі висновки: тут показано Наддніпрянську Україну в системі міжнародних відносин через призму повсякденного життя простих людей і козаків. Повсякденне життя показано у розрізі голоду через постачання армії, бунтів та ополчень. Разом із тим порівняно мало інформації про мирний побут, а культурне життя козаків згадане лише опосередковано. Матеріал у підручнику О. Пометун викладено лаконічно, є динамічний виклад матеріалу, велика кількість таблиць вдало комбінує з ілюстративним матеріалом (наприклад робота художника Сергія Васильківського «Задунайський козак»). Джерельна база показана не тільки через спогади мандрівників, але і через літературу (наприклад виписки з повісті Тараса Шевченка «Близнята») [58, с.14-15].

У другому параграфі розкрито економічний розвиток українських земель з мінімальним акцентом на культурне життя. Тут наша тематика згадується опосередковано через кризу кріпосництва та соціальну диференціацію. Проте варто відзначити багатий ілюстративний матеріал, через який показано тогочасні економічні заняття: парові млини, сільськогосподарське приладдя, ярмарки, чумацькі перевезення; показано також, де працювали міщани (на заводах і в ремісничих промислах) [58, с.20-22].

Якщо ми порівняємо підручники, то у О. Гісема більше уваги приділено кризі кріпосництва та промисловому перевороту. Він описує селян досить стисло, наводить статистику панщини й укази, але майже не показує їхнє щоденне життя, немає згадок про ціни чи заробітки. Чумацтво згадується, проте без особистих історій. Натомість В. Власов робить акцент на промисловості та спеціалізації, використовує статистику з ревізійних документів. Він теж згадує чумацтво, але без докладного опису побуту чи спогадів. У нього життя простих людей показане більше через соціальну диференціацію, аніж через конкретні сцени щоденних радощів чи труднощів.

Аналізуючи третій параграф підручника О. Пометун, ми прослідковуємо важливий для розуміння культурного боку національного відродження момент, адже він показує, що пробудження українців було тісно пов'язане з мовою, літературою, фольклором та історичною пам'яттю. Повсякденне життя тут згадується не прямо, а через побутові мотиви в літературі, як-от бурлеск у «Енеїді», а також через діяльність інтелігенції, яка намагалася зберегти традиції та донести їх до суспільства [58, с 27].

У той же час О. Гісем подає матеріал стисло й більш наративно, з акцентом на кризу кріпосництва, втрату автономії та культурне життя як форму опору асиміляції. Натомість у В. Власова виклад академічніший, із чітким фокусом на діяльності інтелігенції. Він більше опирається на статистику й вторинні джерела, вводить словник термінів, а культурне життя описує через фольклор та «Історію Русів». Повсякденність згадується опосередковано, через соціальну структуру.

Прослідковуючи четвертий і шостий параграфи, слід констатувати, що тут культурний аспект підкреслений через символи масонства, ідеї декабристів, русифікацію після польського повстання та фольклорні образи Устима Кармалюка. Повсякденне життя показане через селянські бунти й історію самого У. Кармалюка [58, с.38-39].

Відтак О. Гісем викладає дану тематику більш наративно, з акцентом на політичний контекст і репресії. Повсякденність згадується менше, головню через селянські протести. Характерно, що В. Власов більше зосереджується на ідеях

федерації та впливі на національне відродження, але майже не торкається побутових деталей.

Сьомий параграф підручника О. Пометун зосереджується на політиці Австрійської імперії щодо українських земель. Це радше економіко-політичний огляд регіону (Галичина, Буковина, Закарпаття), де головний акцент зроблено на повсякденному житті селян: панщині, голоді, малоземеллі, втечі й бунтах, одягу, а також міському житті. Окремо віділено роль Греко-католицької церкви як провідника національної свідомості. [58, с.49-50]. Олена Пометун дає вичерпні джерела документів (допит Л.Кобилиці, опис Франца Шабо про селянські втечі). Крім того, в параграфі О.Пометун є унікальні реконструкції одягу для культурного контексту. Текст добре ілюструє тему через соціальні зміни, що впливали на життя українців, з регіональними відмінностями [58, с.52].

Восьмий параграф О.Пометун гармонічно доповнює сьомий параграф. Тут показано три ключові напрями культурного життя: діяльність Товариства галицьких греко-католицьких священиків, «будителів» Закарпаття та «Руської трійці». Основний акцент зроблено на національному відродженні через мову, літературу, освіту й фольклор, а також на ролі церкви як провідника ідей. Ілюстрації й цитати з джерел підкреслюють значення культурних діячів і символів, а висновок наголошує, що відродження починалося з мови та освіти й мало регіональні особливості [58, с.54-55].

Натомість у дев'ятому параграфі зустрічаємо детальний розгляд революції 1848–1849 рр. як переломного моменту для життя українців у Галичині та Закарпатті. Це радикально змінило їхній побут, поклало кінець відробіткової праці, спричинило перехід до оброку, хоча залишилися викупні платежі й малоземелля. Описано також протести, холерні бунти та виступи Лук'яна Кобилиці. Культурний вимір представлений через створення Головної руської ради. Представлено також програму цієї організації з вимогами функціонування української мови в школах і судах, збереження обряду та символіки, а також видання першої української газети «Зоря Галицька» [58, с.61].

Разом із тим, практичне заняття десятого параграфу розкриває діяльність «Галицько-руської матиці». Підручник зображає видання дешевих книжок українською мовою, поширення освіти й збереження мови та віри. У підсумку дев'ятого параграфу показує Революцію 1848-1849 рр. як чинник зміни селянського побуту й початок політичної активності, а десятий параграф виступає своєрідним культурним продовженням цього процесу через освіту й книжки [58, с.69].

Параграфи одинадцятий і чотирнадцятий підручника Олени Пометун фокусуються на повсякденному та культурному житті українців. У чотирнадцятому параграфі ми бачимо характеристику освіти й науки, де головний акцент робиться на університетах у Харкові, Києві та Львові, які стали центрами інтелігенції й науки. Показано розвиток шкільної системи для селян і міщан, а також діяльність культурно-просвітницьких товариств. Це демонструє, як освіта впливала на повсякденне життя та формувала національне відродження [58, с.75-76].

У дванадцятому параграфі розповідається про літературу від «Енеїди» Івана Котляревського до «Кобзаря» Тараса Шевченка. Тут показано становлення нової української мови й літератури, романтизм, гумор і побутові мотиви. Література відображала життя селян і козацький світ, ставала інструментом пробудження національної свідомості [58, с.83-84].

Щодо тринадцятого параграфу, то він містить в собі матеріал про музику, театр, мистецтво й архітектуру. Слід зауважити, що висвітлено розвиток культурних інституцій, таких як театри в містах, музика С.Гулака-Артемовського й М.Вербицького, живопис Т.Шевченка та інших митців, архітектуру в стилі класицизму. Культура впливала на побут, бо театр сприймався як розвага, а архітектура – як частина міського життя [58, с.90-91].

Гармонічним закінченням розділу про культуру є практичне заняття, де показано селянську хату, їжу, одяг, міське середовище й роль жінки в сім'ї. Використано етнографічні джерела, що дають живу картину побуту. Це поєднує культуру з реальним життям людей [58, с.97-98].

Отже, підручник Олени Пометун вирізняється лаконічністю викладу, динамічністю і сильним інтерактивним підходом. Повсякденне життя показано через реальні соціальні процеси, а культурне життя – представлене як органічна частина національного відродження від «Енеїди» І.Котляревського і «Історії русів» до «Кобзаря» Т.Шевченка, «Руської трійці», Головної руської ради та Галицько-руської матиці. Порівняно з підручниками О.Гісема та В.Власова, видання О.Пометун справляє найсучасніше й найзручніше враження для учня. Тут більше живих деталей, а візуальний матеріал яскравіший; крім того, використано реконструкції, плани міст і схеми.

Виходячи з цього, проаналізувавши три рекомендовані Міністерством освіти і науки України підручники з історії України для 9 класу (автори О. В. Гісем та О. О. Мартинюк; В. С. Власов; О. І. Пометун, Н. М. Гупан, І. І. Смагін), можна зробити висновок, що тема повсякденного та культурного життя українців кінця XVIII першої половини XIX ст. розкрита в усіх трьох виданнях достатньо повно, проте кожен підручник має свій характерний акцент і стиль [5].

Загалом усі три підручники добре відповідають вимогам програми, якісно розкривають тему національного відродження та його зв'язок із соціальними змінами. Найслабше в усіх трьох представлено саме «приземлений» народний побут (одяг, їжа, інтер'єр хати, свята, повсякденні радощі). Найсильнішим за балансом повсякденного і культурного життя, сучасністю викладу та наочністю є, на наш погляд, підручник О.Пометун. Підручник В.Власова виграє емоційністю та людським виміром, а О.Гісема – системністю та фактологічною точністю.

Отже, є всі підстави для висновку, що для ідеального розкриття теми всім трьом підручникам бракує трохи більше яскравих побутових ілюстрацій та глибшого занурення в повсякденну культуру простих українців. Проте в цілому всі три видання є добрими робочими інструментами, а їхні сильні сторони чудово доповнюють одне одного.

РОЗДІЛ 3.

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УЧНІВ 9 КЛАСУ ПРИ ВИВЧЕННІ ТЕМИ «ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.»

В Україні сьогодні відбуваються великі політичні й соціальні зміни, адже країна живе в умовах війни та водночас прагне стати частиною європейської спільноти. У такій ситуації питання національної ідентичності молоді стає дуже важливим. Саме молоді люди несуть у собі й передають далі національні цінності, адже від їхнього світогляду залежить, як розвиватиметься культура та політика країни. Разом із тим, процес формування цієї ідентичності не є простим. Він ускладнюється різними факторами. Серед них виділяється міграція, коли багато людей змушені переїжджати як всередині України, так і за її межі. Крім того, мобілізація, яка пов'язана з війною і змушує кожного переосмислювати свою роль у захисті держави [17, с.1746].

Події Революції Гідності та збройного конфлікту між росією й Україною, що розпочався у 2014 році й набув повномасштабного характеру у 2022-му році істотно посилили значущість проблеми національної та громадянської ідентичності підлітків. Ці історичні трансформації спричинили подвійний ефект з одного боку, героїчні акти спротиву й масова мобілізація громадян стимулювали зростання ідентифікації з національними цінностями, формуючи відчуття причетності до колективної справи, а з іншого інтенсивний інформаційний вплив, поширення гібридних наративів і випадки колаборації створюють серед молоді середовище неоднозначних смислів і протилежних сигналів. У навчальному середовищі це проявляється у підвищеній вразливості підлітків до конкуруючих інтерпретацій минулого й сучасності, що може призводити до феномену подвійної ідентичності, коли особистісні орієнтири залишаються неусталеними або суперечливими. Така ситуація вимагає від освітніх інституцій і педагогів системного підходу, поєднання критичного

аналізу джерел інформації, формування медіаграмотності, спрямованої роботи з морально- етичних питань та створення безпечного простору для рефлексії й дискусії. Лише через цілеспрямовану освітню роботу можливо зменшити ризики дезорієнтації молоді й сприяти формуванню послідовної, свідомої громадянської позиції [10, с.72].

Формування національної самосвідомості у кожної людини має свій шлях, адже на нього впливають різні соціальні та культурні фактори. Для дев'ятикласників цей процес особливо важливий, бо саме у віці 14–15 років вони найбільш відкриті й чутливі до питань, що стосуються пошуку власної ідентичності. Це період, коли підлітки намагаються зрозуміти себе, визначити свої цінності та місце у світі.

У цей час вони стикаються не лише з внутрішніми переживаннями, а й із зовнішніми викликами. Війна та її наслідки створюють додатковий тиск, адже національна криза накладається на особисту кризу ідентичності. Підлітки змушені одночасно осмислювати власне «я» і відчувати себе частиною великої спільноти, яка бореться за своє майбутнє. Саме тому процес становлення їхньої самосвідомості в умовах війни та післявоєнного відновлення набуває особливого значення, адже він визначає не лише їхній особистий розвиток, а й те, як вони сприйматимуть свою країну та її цінності у майбутньому [48, с.7-8].

Період підліткового розвитку розглядається як критичний етап у становленні національної свідомості, оскільки саме в старшому підлітковому віці відбувається інтенсивна рефлексія над моральними нормами та цінностями. У цей час відбувається поступове формування моральних якостей і системи ціннісних орієнтирів: підліток починає виокремлювати ті риси й переконання, які визначають його як особистість, та співвідносити їх із соціальними очікуваннями. З психологічної точки зору, завдання цього вікового періоду полягає у виробленні автономної, відповідальної громадянської позиції, що поєднує індивідуальні прагнення з усвідомленням колективних обов'язків. Процес ідентифікації включає інтерналізацію культурних норм, мовних практик і історичних наративів, а також формування почуття приналежності до певної

спільноти. Соціалізаційні агенти такі як сім'я, школа, однолітки та медіа відіграють визначальну роль у цьому процесі, оскільки вони забезпечують як передачу культурного капіталу, так і моделювання поведінкових зразків [28, с.351-352].

Формування національно-культурної ідентичності учня можна описати як складний процес, що має кілька частин. Спершу важливо, щоб дитина знала про українську націю: як вона з'явилася, як створювалася державність і які особливості має наша культура. Згодом йде емоційна частина, коли учень відчуває себе українцем, пишається своєю країною, ставиться до неї з любов'ю, водночас поважає інші народи та цінує історію і традиції. Є також ціннісний рівень, коли школяр орієнтується на національні цінності й поступово робить їх частиною свого світогляду. І ще одна важлива складова – практична. Вона проявляється тоді, коли дитина бере участь у різних діях, що пов'язані з культурою та життям нації. Це можуть бути шкільні свята, волонтерські справи чи творчі проєкти. Усе разом створює цілісну картину національно-культурної ідентичності, яка має велике значення для учнів основної школи, особливо для дев'ятикласників, адже саме в цьому віці вони проходять важливий етап становлення себе як особистості [27, с.168].

Дидактичні цілі вивчення теми з урахуванням компетентнісного та ціннісного підходів показують, що учням потрібно зрозуміти, що зміни в суспільстві та процеси модернізації впливали не тільки на політику чи економіку, а й на щоденне життя людей та їхній побут. Вони мають знати, що означають поняття класицизм, національна культура та романтизм, адже ці напрямки визначали розвиток мистецтва й літератури. Важливо усвідомити, що ідеї пробудження та відродження мови й традицій стали поштовхом для національних рухів тих народів, які не мали власної держави. Також учні повинні бачити, що українська культура розвивалася непросто. На неї одночасно впливали нові зміни, які приносила модернізація, і політика російської та Австрійської імперій, яка часто стримувала цей розвиток. Саме через це

українська культура мала суперечливий характер, але попри всі труднощі залишалася важливим чинником формування національної свідомості [55].

Учням потрібно не просто запам'ятати факти, а навчитися пояснювати й описувати життя людей того часу. Вони мають уміти розповідати, як розвивалася освіта, наука і культура в Україні, як з'явилася нова українська література та сучасна літературна мова. Важливо зрозуміти, що всі культурні процеси були пов'язані з потребами національного розвитку, а модернізація мала як позитивні результати, так і певні суперечності. Крім цього, школярі повинні навчитися впізнавати й описувати пам'ятки архітектури та мистецтва, які створювалися під впливом класицизму та романтизму. Тобто завдання полягає в тому, щоб учні бачили не лише окремі факти, а й розуміли загальну картину культурного життя та його значення для формування української ідентичності [46, с.5-6].

Коли ми говоримо про побут, то варто розглядати його як важливу частину життя української спільноти. Це і становище жінки, і умови, в яких розвивалася культура, і ті зміни, що відбувалися в менталітеті людей. Учні мають знати, чим займалися українці в господарстві, які особливості мали їхні поселення, як виглядало житло, який був одяг і що входило до щоденного харчування. Не менш важливо зрозуміти, як були влаштовані сімейні відносини та яку роль у суспільстві відігравала жінка. Усі ці елементи побуту не просто відображали життя людей, вони зберігали давні козацько-громадянські традиції й поступово формували основу для національної ідентичності. Таким чином, побут ставав не лише частиною щоденного існування, а й важливим чинником у розвитку культури та самосвідомості українців [47].

Принципи методичної організації процесу, а саме науковості, системності, зв'язку з життям, емоційної насиченості, діалогічності. Вони акцентують на класичних дидактичних принципах, адаптованих до формування національної самосвідомості на уроках історії України в НУШ, з урахуванням компетентнісного та ціннісного підходів.

У процесі формування національної самосвідомості учнів середньої школи важливу роль відіграють кілька ключових принципів. Передусім це принцип

науковості, який передбачає об'єктивне й достовірне висвітлення історичних подій на основі джерел. Далі йде принцип системності, що забезпечує послідовне вивчення історії, від найдавніших часів до сучасності з особливим акцентом на український контекст. Не менш значущим є принцип зв'язку з життям, адже історія має показувати учням, як події минулого перегукуються із сучасними викликами, формують патріотизм та ідентичність. Поєднання цих підходів створює умови, за яких школярі не лише отримують знання, а й починають усвідомлювати власну належність до української нації та її історичної долі [11, с.69].

У темі «Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.» важливо підкреслити, що методи навчання мають поєднувати як класичні, так і сучасні підходи. Традиційна класифікація методів за джерелами знань включає словесні, наочні та практичні. Водночас сучасна школа активно використовує пошуково-дослідницькі та рефлексивні методи, які спрямовані на розвиток критичного мислення й уміння самостійно працювати з інформацією.

Словесні методи характеризуються тим, що вчитель роз'яснює матеріал, веде бесіду чи організовує диспут. Є також метод прикладу, коли учні сприймають певні моделі поведінки чи ставлення через конкретні історичні постаті або події. Ще одним важливим методом є метод переконування, що спрямований на формування власних поглядів і переконань школярів. Словесні методи особливо дієві, адже вони впливають не лише на знання, а й на почуття та волю учнів. Через обговорення історичних подій, культурних явищ чи видатних особистостей діти поступово формують своє ставлення до минулого й усвідомлюють значення національної самосвідомості. В результаті навчання стає не «сухим» викладом фактів, а живим процесом, що допомагає учням відчутти себе частиною історії та культури України [57, с.40-41].

Важливими залишаються методи наочності, до яких належать демонстрація ілюстрацій, карт, портретів, уривків із фільмів, що створює візуальний образ минулого й робить його зрозумілішим. Важливим доповненням

до цих методів є практичні методи включають вправи, рольові ігри, моделювання різних ситуацій. Саме завдяки таким прийомам учні можуть ніби «пережити» історичні реалії, наприклад, відтворити побут XIX століття, за таких умов діти бачать, як жили їх предки та краще усвідомлюють свою причетність до історії [38, с.120].

Пошуково-дослідницькі методи дають учням можливість самостійно відкривати історію. Це може бути проблемний виклад, коли вчитель ставить запитання й підводить до висновків або частково- пошуковий метод, де школярі самі шукають відповіді, працюють із джерелами, мемуарами, фольклором і порівнюють побут різних соціальних груп. Завдяки такій роботі діти не просто отримують готову інформацію, а вчаться мислити критично, стають дослідниками минулого й формують національну самосвідомість через особистий досвід пізнання [11, с.78].

Рефлексивні методи допомагають учням замислитися над власним ставленням до історії та культури. Це може бути самоаналіз, ведення щоденників чи спеціальні вправи на рефлексію. Завдяки таким прийомам школярі не просто засвоюють факти, а починають осмислювати, що для них особисто означає національна історія, як вони сприймають культуру та повсякденне життя українців XIX століття. У результаті формується емоційно-ціннісний компонент самосвідомості [45, с. 32-33].

Виходячи з цього можемо прослідкувати, що у темі «Повсякденного життя та культури України кінця XVIII – першої половини XIX ст.» важливо виділити спеціальні прийоми роботи з історичними джерелами. Йдеться про використання фольклору, мемуарів, предметів побуту, ікон, картин та архітектурних пам'яток. Такі матеріали дозволяють дев'ятикласникам не лише відтворити картину минулого, а й глибше зрозуміти культурні процеси того часу.

Фольклор можна розглядати як один із найважливіших інструментів для виховання національної самосвідомості. Пісні, легенди, перекази та прислів'я відображають світогляд, цінності й повсякденне життя українців, тому вони стають живим джерелом знань про менталітет народу. На уроках історії такі

матеріали можна використовувати різними способами, а саме проводити коментоване читання текстів, здійснювати порівняльний аналіз наприклад, зіставляти пісні про козацьке життя з реальними історичними подіями, організовувати рольові ігри на основі фольклорних сюжетів, а також створювати колажі чи невеликі проєкти [52, с.73].

Мемуари відкривають нам повсякденне життя очима самих сучасників. Це щоденники, листи чи спогади, де автори описують події так, як вони їх бачили й відчували. Саме тому такі тексти дають можливість відтворити історичну реальність через суб'єктивне сприйняття. На уроках їх можна використовувати різними способами. Наприклад, учні можуть читати уривки «в ролях», озвучуючи їх від імені автора, аналізувати упередження чи особисту позицію автора, порівнювати мемуари представників різних соціальних груп або створювати власний «щоденник сучасника», спираючись на історичні джерела [40].

Предмети побуту можна розглядати як особливі джерела, що відкривають нам матеріальну культуру минулого. Це посуд, одяг, знаряддя праці, а саме речі, які зберігають автентичність і дозволяють зрозуміти, як жили українці в ХІХ столітті. На уроках історії їх можна використовувати по-різному, до прикладу організувати віртуальну чи реальну екскурсію до музею, описати й класифікувати предмети за призначенням, матеріалом чи регіоном, створювати макети хат чи садиб, а також проводити порівняльний аналіз, щоб показати, як побут змінювався під впливом модернізації [42].

Ікони можна розглядати як особливе джерело духовної культури, адже вони відображають релігійний світогляд та естетичні уявлення українців. Через них ми можемо зрозуміти, як віра та мистецтво поєднувалися у житті людей. В контексті уроків історії такі матеріали можна використовувати через іконографічний аналіз, звертаючи увагу на символіку та стилістику, порівнювати ікони з різних регіонів, наприклад Лівобережжя та Галичини або вести дискусію про значення релігії у формуванні національної ідентичності [39, с.122].

Картини можна розглядати як важливі візуальні джерела, що допомагають зрозуміти повсякденне життя українців. Наприклад, твори Тараса Шевченка відтворюють сцени з життя людей і передають атмосферу епохи. На уроках історії їх можна використовувати різними способами через них проводити візуальний аналіз, звертаючи увагу на композицію, деталі побуту та емоційний вплив, також створювати «картинну галерею» у класі, порівнювати живопис із фотографіями чи письмовими описами або реалізовувати різні проєкти [50].

Усі ці методи й прийоми роблять урок історії не просто передачею знань, а справжнім дослідницьким середовищем.

У темі «Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.» особливу роль відіграє застосування технологій, спрямованих на розвиток критичного мислення та формування емоційно-ціннісного ставлення учнів. Інтерактивні методи роблять уроки живими та динамічними. Коли учні беруть участь у дискусіях, дебатах, «історичних ток-шоу», рольових іграх чи працюють у групах із документами, клас перетворюється на простір активного спілкування. Тут кожен має можливість висловити власну думку, відстояти позицію аргументами й водночас навчитися слухати та аналізувати погляди інших. Технології розвитку критичного мислення додають ще більше глибини. «Мозковий штурм» допомагає генерувати ідеї, сенкан і кластер структурувати думки, «тонкі й товсті запитання» допомагають ставити проблемні акценти. Робота з історичними документами, зіставлення позицій різних істориків, аналіз карт і статистики чи створення ментальних мап перетворюють навчання на справжнє дослідження [43, с.5].

Проектна діяльність учнів стає дієвим інструментом у формуванні національної самосвідомості. Вона може охоплювати теми на кшталт «Мій родовід» чи «Моя сім'я в історії рідного села/міста». У дев'ятому класі ці завдання можна розширити, запропонувавши учням дослідити «Родинну історію 1800–1850 років». Такий проєкт передбачає занурення у повсякденне життя предків, аналіз змін у побуті та культурі під впливом модернізаційних процесів. Не менш важливими є рольові ігри, наприклад «День у поміщицькій садибі» чи

«Життя міщанина». Вони дозволяють учням емоційно прожити історичний контекст, зануритися у світогляд і цінності людей тієї доби [6, с.336].

Важливими є теми на кшталт «Мій родовід» чи «Моя сім'я в історії рідного міста або села» мають високу освітню цінність, оскільки спрямовують учнів на роботу з локальною пам'яттю та матеріальними джерелами, що сприяє персоналізації історичного знання. Через дослідження власного родоводу учні отримують можливість співвіднести індивідуальні наративи з макроісторичними процесами, усвідомити спадкоємність поколінь і сформувати емоційно-ціннісне ставлення до культурної спадщини.

У дев'ятому класі такі завдання допомагають глибше усвідомити спадкоємність поколінь, виховують гордість за предків і дають можливість простежити, як змінювалося повсякденне життя та культура українців під впливом історичних процесів [4].

Дискусійні форми навчальної діяльності такі, як дебати, аналітичні обговорення, робота з історичними документами та колективні «мозкові штурми» виступають ефективними інструментами розвитку критичного мислення учнів. Через аргументовану полеміку та аналіз первинних джерел учні набувають умінь формулювати гіпотези, зіставляти різні інтерпретації й оцінювати достовірність інформації, що сприяє формуванню аналітичної позиції та здатності до рефлексії. Ілюстративним прикладом є тематичні дебати з побутової історії XIX століття, наприклад дискусія на тему «поміщицька садиба чи селянська хата або чи існувала справедливість у повсякденному житті?». Такий формат дозволяє не лише відтворити соціальні протиріччя епохи, але й емоційно й інтелектуально занурити учнів у проблематику нерівності, соціальної структури та повсякденного життя. У результаті учасники отримують можливість критично осмислити причинно-наслідкові зв'язки, співвіднести історичні факти з морально-етичними оцінками й виробити обґрунтовані позиції щодо соціальних явищ минулого [29, с.156].

Використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій на уроках історії робить навчання більш цікавим і результативним. Учні можуть

швидше зрозуміти матеріал, краще його проаналізувати, а також отримати об'єктивну оцінку своїх знань. Крім того, робота з ІКТ підвищує мотивацію та активність у класі. У Новій українській школі такі технології допомагають формувати цифрову грамотність, розвивати критичне мислення та виховувати національну самосвідомість. Це відбувається завдяки тому, що учні бачать історичні процеси у візуальній формі, працюють із різними джерелами та навіть створюють власний навчальний контент. Уроки стають сучасними, живими й більш захопливими [62].

Віртуальні екскурсії українськими музеями, наприклад Національним музеєм історії України, музеями просто неба чи музеєм «Кобзаря» Тараса Шевченка, дають дев'ятикласникам можливість побачити, як жили люди наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття. Під час таких онлайн-подорожей школярі можуть уявити побут селян, атмосферу поміщицьких садиб, розглянути одяг, інтер'єри житла та релігійні предмети [60].

Інтерактивні карти, створені на освітніх платформах на кшталт Google Earth чи ArcGIS, відкривають для учнів можливість по-новому побачити історію. Вони допомагають візуально простежити, як відрізнялося повсякденне життя та культура в різних регіонах України. На таких картах можна показати розташування університетів у Львові, Харкові та Києві, порівняти побут Галичини, Правобережжя чи Лівобережжя, а також відстежити шляхи поширення літератури та ідей національного відродження. Завдяки цьому школярі краще розуміють, що навіть попри імперські кордони й політичні поділи українці залишалися єдиною нацією [64].

Платформа Genially виступає сучасним інструментом для створення інтерактивних навчальних матеріалів і може бути ефективно інтегрована в курс історії з метою підвищення пізнавальної активності та розвитку цифрових компетентностей учнів. Використання цієї платформи дозволяє конструювати мультимедійні презентації, освітні ігри, квести та інфографіку, що сприяє динамізації навчального процесу та посиленню мотивації до вивчення історичного матеріалу. Практичне застосування Genially у межах теми

«Повсякденне життя українців XIX століття» може полягати в розробці інтерактивної карти, на якій клікабельні елементи відтворюють різні аспекти побуту, одягу, освіти та економічної діяльності того часу. Такий формат оживлює історичний матеріал, розвиває творчі та цифрові навички та формує емоційно-ціннісне ставлення до української культури.

Ще однією провідною програмою є застосунок Canva, його можна уявити як справжню творчу лабораторію, де учні перетворюють сухі факти на яскраві візуальні історії. Це не просто сервіс для картинок, він відкриває простір для інфографіки, постерів, коміксів і презентацій, які роблять живими уроки історії та більш захопливими. Наприклад, проєкт «Мій день у 1840 році» стає чудовим прикладом такої роботи. Учні створюють інфографіку, де відтворюють життя селянина чи міщанина, також додають цитати з історичних джерел, показують, як виглядав одяг, що їли люди, які предмети побуту їх оточували [68].

Для теми «Повсякденне життя та культура України кінця XVIII–першої половини XIX століття» необхідно здійснювати цілісне проєктування навчального курсу, яке охоплює не лише змістовий наповнювач, а й різноманітні форми його реалізації, спрямовані на глибоке засвоєння матеріалу та розвиток ключових компетентностей. Такий підхід передбачає системне поєднання контент-орієнтованих модулів із активними методиками, інтеграцію міжпредметних зв'язків і використання позаурочних заходів.

Педагогічна стратегія має поєднувати традиційні методи викладання з активними та інтерактивними підходами, зокрема проблемно-орієнтоване навчання, роботу з джерелами, тематичні дискусії та моделювальні вправи, які відтворюють повсякденні практики епохи. Важливо інтегрувати позаурочні форми роботи через екскурсії, музейні проєкти, творчі майстерні, а також передбачити адаптацію змісту до дистанційних і змішаних форматів навчання через використання цифрових ресурсів і віртуальних реконструкцій. Такий комплексний підхід сприяє формуванню історичної уяви, критичного мислення й емоційно-ціннісного сприйняття минулого, дозволяючи учням співвіднести історичні явища з сучасними соціокультурними контекстами.

Урок-семінар виступає заняттям, де учні не просто слухають учителя, а активно спілкуються між собою. Ефективний семінар поєднує кілька методичних компонентів: постановку проблемного питання, попередню індивідуальну підготовку, модерацію дискусії, роботу з первинними джерелами та підсумкову рефлексію. Модерація викладача полягає у створенні сприятливих умов для дискусії, корекції аргументації та забезпеченні академічної доброчесності під час обговорення. Використання кейсів, рольових ігор і проєктних завдань підсилює практичну спрямованість заняття. У дев'ятому класі такі заняття допомагають краще зрозуміти тему, розширити знання та через проблемне питання самостійно мислити [45,с.60-61]. На прикладі нашої тематики школярі можуть готувати виступи, писати невеликі роботи, або створювати кейси. Наприклад, вони можуть дискутувати про те, як вплинула на національне відродження народна пісня і тд. Такі семінари корисні тим, що учні не просто запам'ятовують факти, а вчаться аналізувати джерела, висловлювати власну думку й критично мислити.

Навчальна екскурсія ще один особливий спосіб навчання, коли учні знайомляться з історією не тільки в класі, а й за його межами, сприймаючи матеріал безпосередньо під керівництвом учителя. Такий формат дозволяє поєднати теоретичні знання з практичними враженнями та робить навчання більш живим. Корисними є різні види екскурсій, а саме віртуальні подорожі музеями (наприклад, музеї просто неба у Пирогові, а також реальні відвідування архітектурних пам'яток садиб, церков, історичних будівель. На відміну від звичайного уроку, екскурсія не має суворих часових рамок і робить акцент на візуальному та емоційному зануренні. Це дає можливість учням не лише отримати нові знання, а й відчувати атмосферу минулого, що сприяє формуванню національної самосвідомості та глибшому розумінню культури [65].

Заключна конференція є своєрідним підсумковим уроком, який має більш урочистий і завершальний характер. Вона допомагає зібрати докупи все, що учні вивчали протягом теми, і показати результати своєї роботи. На такій конференції школярі виступають із доповідями, презентують власні проєкти, демонструють

презентації чи творчі роботи. Це не просто формальність, а можливість поділитися своїми думками, обговорити важливі питання разом із класом і навіть поспілкуватися у форматі дискусії. Наприклад, у нашій темі учні можуть представити дослідження про побут різних соціальних груп, розповісти про роль повсякденності у національному відродженні або показати значення архітектурних пам'яток для культури [61].

Позаурочна діяльність охоплює всі форми навчання, які виходять за межі звичайного уроку. Це можуть бути додаткові заняття, семінари, практикуми, факультативи, екскурсії, робота в гуртках. У сфері національно-патріотичного виховання такі форми мають особливу цінність. Наприклад, краєзнавчі гуртки дають можливість учням досліджувати історію свого регіону, а проекти на кшталт «Мій родовід» допомагають відчувати особистий зв'язок із минулим. Тематичні заходи, як «День української культури від кінця XVIII до сьогодні», створюють атмосферу занурення в історичну добу, а конкурси малюнків чи літературних творів про національне відродження додають емоційності та творчого підходу [63].

Ще однією сучасною формою є технологія дистанційного навчання, яка виступає сучасною формою організації освітнього процесу, що забезпечує гнучкість і різноманіття педагогічних практик та сприяє збереженню інтересу учнів. Вона передбачає застосування синхронних форматів (онлайн-лекції, семінари, дискусії в Zoom або Google Meet), інтерактивних заходів (віртуальні екскурсії, онлайн-дебати, конференції на платформах Padlet чи Genially) та асинхронних форм роботи (проектні завдання, рефлексивні записи, модульні курси в Google Classroom). У контексті вивчення теми «Повсякденне життя та культура» доцільним є використання віртуальних турів музеями, організація онлайн-дебатів, що порівнюють історичні та сучасні практики, а також створення цифрових продуктів (наприклад, постерів у Canva), які відтворюють культурні особливості досліджуваної епохи. Методично обґрунтована інтеграція синхронних і асинхронних інструментів дозволяє поєднати колективну

взаємодію з індивідуальною роботою, розвивати цифрову грамотність, критичне мислення та творчі компетентності учнів [67].

Щоб виховувати національну самосвідомість, уроки варто робити живими й різноманітними. Найкраще працюють інтерактивні заняття, а саме семінари, конференції чи рольові ігри, де учні не просто слухають, а активно беруть участь, дискутують і відстоюють власну думку. Велике значення має робота з джерелами, як основними свідками того часу, до них відносимо: мемуари, народні пісні, картини чи інші матеріали, які дають змогу побачити минуле очима людей тієї епохи й навчитися критично його оцінювати. Не менш важливі проєкти та позаурочні заходи, які дозволяють застосувати знання на практиці й зробити їх особисто значущими. Коли учні співпереживають людям минулого, уявляють їхнє життя й проблеми, формується емоційний зв'язок, тоді історія перестає бути сухими фактами, а стає досвідом, який можна відчувати [66].

Отже, формування національної самосвідомості учнів 9 класу є інтенсивним періодом становлення ідентичності, коли особиста криза «Я» поєднується з національною кризою. Саме вивчення цієї теми дозволяє учням усвідомити спадкоємність української культури та її роль у протистоянні імперському гніту. Запропонована методика, побудована на принципах науковості, системності, зв'язку з життям, емоційної насиченості та діалогічності, з використанням різноманітних методів, прийомів роботи з джерелами, технологій критичного мислення, рольових ігор, проєктів та сучасних ІКТ, ефективно розвиває когнітивний, емоційно-ціннісний і діяльнісний компоненти національної самосвідомості.

ВИСНОВКИ

Тема формування національної самосвідомості учнів 9 класу закладів загальної середньої освіти через вивчення повсякденного життя та культури України кінця XVIII – першої половини XIX ст. є актуальною й стратегічно важливою в сучасних умовах повномасштабної російсько-української війни. Саме в цей історичний період, коли український народ перебував під подвійним імперським тиском, зберігалися й розвивалися основи національної ідентичності – через мову, фольклор, побутові традиції, сімейні цінності та щоденну культурну практику. Сьогодні, коли ворог намагається знищити українську історичну пам'ять, вивчення цієї теми на уроках історії стає потужним засобом виховання свідомих, патріотичних і стійких громадян, здатних протистояти інформаційним викликам та зберігати національну єдність. Важливим є продемонструвати учням самодостатність, унікальність та глибоку закоріненість української ідентичності саме в той період, коли імперська влада намагалася її асимілювати. Це допоможе відрізнити підліткам псевдоісторичні міфи ворожої пропаганди про «єдиний народ» та штучність української культури, а також виховує високу правову культуру, національну гідність і формує свідоме покоління громадян, здатних сприяти захисту і розбудові суверенної Української держави. Зміщення уваги на «історію повсякденності» пересічної людини дозволяє підліткам відчувати історичну емпатію та синхронізувати досвід минулих поколінь із власним життєвим досвідом.

У першому розділі ми проаналізували поняття «національна свідомість» і «національна самосвідомість» у педагогічній, психологічній та філософській літературі, висвітлили нормативно-правову базу (Закон України «Про освіту», Наказ МОН № 527 від 06.06.2022, Концепція національно-патріотичного виховання). Національну свідомість варто розглядати як складне інтегративне утворення, що охоплює когнітивний (знання власної історії, мови, культури), ціннісно-емоційний (почуття гордості, патріотизм, національна ідентичність) та діяльнісний (активна громадянська позиція) компоненти. Уважаємо, що процес

формування національної самосвідомості ґрунтується на принципах науковості, системності, зв'язку з життям, емоційної насиченості та діалогічності. Особливо виразно в сучасному дискурсі підкреслювати значення низки інтегрованих підходів козацької педагогіки, історичного краєзнавства, медіатехнологій, віртуальної реальності та волонтерської діяльності, як ефективних засобів формування національно-патріотичних орієнтирів у контексті воєнних викликів. Кожен із цих компонентів виконує специфічну функцію в процесі соціалізації молоді й у сукупності створює синергетичний ефект, що підсилюватиме стійкість ідентичності, мотивацію до громадянської участі та емоційно-ціннісне ставлення до національної спадщини.

У другому розділі ми висвітлили тему «Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.» у трьох рекомендованих Міністерством освіти і науки України підручниках для 9 класу (Гісем О. В., Мартинюк О. О.; Власов В. І.; Пометун О. І., Гупан Н. М., Смагін І. І.). Дослідження виявило, що всі підручники якісно розкривають соціально-політичний контекст, регіональні відмінності (Наддніпрянина та західноукраїнські землі), процеси русифікації, полонізації та національного відродження. Найсильнішими сторонами аналізованих підручників є наявність інформації для порівняльного аналізу, зорієнтованість на практичну роботу з історичними джерелами, а також емоційна насиченість текстового та ілюстративного контенту (особливо у підручнику Віталія Власова).

Разом із тим, спільним недоліком є поверхове висвітлення саме повсякденного життя і побуту простого українського населення (матеріальної культури, ментальності, сімейного укладу та народних традицій). Недостатня увага до цих етнографічних маркерів звужує можливості для формування історичної емпатії у дев'ятикласників, а також знижує емоційно-ціннісний вплив теми на підлітків, для яких саме життєвий, людський вимір історії є найбільш зрозумілим та захопливим.

Аналіз методичного апарату підручників підтвердив, що є брак інтерактивних завдань на розвиток компетентностей та діяльнісного характеру ,

що зумовлює потребу в розробці вчителем методичного супроводу, який би компенсував фрагментарність підручників, посилив їхній виховний потенціал та зробив би вивчення повсякденності та культури цікавішим та більш насичений інтерактивом.

У третьому розділі ми намагалися розробити й обґрунтувати методичні аспекти формування національної самосвідомості дев'ятикласників під час вивчення зазначеної теми. Ми запропонували систему дидактичних цілей, принципів і методів (словесні, наочні, практичні, пошуково-дослідницькі, рефлексивні, проєктні).

Уважаємо, що слід віділити особливу увагу роботі з історичними джерелами: фольклором, мемуарами, предметами побуту, іконами, картинами та архітектурними пам'ятками. Розроблено конкретні методичні рекомендації, приклади уроків, позакласних заходів, рольових ігор, проєктів («Мій родовід 1800–1850 років», «День у селянській хаті»), а також інтеграцію цифрових інструментів (VR-екскурсії, подкасти, інтерактивні карти). Думається, що поєднання когнітивного, емоційно-ціннісного та практичного компонентів забезпечує стійке формування національної самосвідомості в підлітковому віці.

У межах нашого дослідження ми детально розглянули та обґрунтували дієвість і практичні можливості поєднання емоційної залученості учнів із порівняльним аналізом «минуле – сучасність». Ми довели, що такий підхід є дієвим інструментом для підвищення мотивації до навчання та зміцнення ідентичності підлітків у контексті сучасних воєнних викликів. Спираючись на проведене дослідження, ми пропонуємо сформований нами навчально-методичний комплекс, який наочно розкриває механізм використання емоційно-рефлексивних практик та історичних й порівняльних методів для виховання стійкої національної самосвідомості сучасних підлітків.

Уважаємо, що варто поміщувати практично орієнтовані інструменти і дидактичні прийоми, які спроможні доповнювати і поглиблювати зміст існуючих шкільних підручників. Серед них – методичні сценарії занять, завдання для порівняльного аналізу історичних і сучасних практик, вправи для емоційної

рефлексії та критерії формувального оцінювання, які роблять навчальні матеріали більш адаптованими до завдань національно-патріотичного виховання.

На наше переконання, тема «Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.» володіє колосальним виховним потенціалом, оскільки занурення в живий історичний контекст дозволяє учням не просто засвоїти сухі факти, а сформувати стійкі ціннісні орієнтири та міцну національну ідентичність. Вона дозволяє учням відчувати себе спадкоємцями національної традиції, зрозуміти, як щоденний побут і культура стають основою опору асиміляції. Життєві історії простих українців, чумаків, селян, інтелігенції та митців стають для сучасних дев'ятикласників моральним орієнтиром, прикладами стійкості, патріотизму та любові до рідної землі.

Перспективи подальшого використання розробленої методики є доволі широкими. Її можна інтегрувати не лише до уроків історії України, а й до курсів української літератури, мистецтва, громадянської освіти та етики. Матеріали нашої дипломної роботи, на нашу думку, стануть корисними для підготовки методичних посібників, проведення факультативів, гурткової роботи, створення цифрових освітніх ресурсів, а також для системи підвищення кваліфікації вчителів.

Застосування запропонованих методичних прийомів у Новій українській школі сприятиме формуванню покоління свідомих, відповідальних і патріотичних громадян, готових будувати й захищати незалежну Україну. Практичне впровадження запропонованих методичних прийомів та інтерактивних технологій в освітній простір Нової української школи дозволить суттєво модернізувати процес історичної освіти, забезпечуючи формування цілісного покоління національно ідентифікованих, відповідальних і патріотичних громадян.

Таким чином, наша дипломна робота доводить, що комплексне, емоційно насичене й методично обґрунтоване вивчення повсякденного життя та культури українського народу кінця XVIII -першої половини XIX ст. є дієвим чинником

формування національної самосвідомості учнів 9 класу й важливим елементом сучасної національно-патріотичної освіти. Впровадження розробленого інтерактивного інструментарію забезпечує перетворення здобувачів освіти з пасивних слухачів на активних суб'єктів націєтворчого процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

Нормативно-правові документи:

1. Закон України Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII // Відомості Верховної Ради України. 2017. № 38–39. Ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 19.01.2026).
2. Наказ МОН №527 від 06.06.2022. Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0527729-22> (дата звернення: 21.01.2026).
3. Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641 : Наказ Міністерства освіти і науки України від 06.06.2022 № 527 (із змінами, внесеними Наказом МОН від 23.06.2022 № 586). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#n12> (дата звернення: 19.01.2026).
4. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді : наказ МОН України від 16.06.2015 № 641. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15> (дата звернення: 20.01.2026).
5. Про затвердження переліку підручників для 9 класу закладів загальної середньої освіти, що можуть друкуватися за кошти державного бюджету. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0141729-22#Text> (дата звернення: 22.01.2026).

Монографії, наукові матеріали конференцій, кваліфікаційні праці:

6. Актуальні проблеми теорії і методики навчання історії, географії та громадянознавства : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (м. Запоріжжя, 20 березня 2025 р.). Запоріжжя: ЗНУ. 2025. 368 с. URL: <https://dspace.znu.edu.ua/xmlui/handle/12345/26013> (дата звернення: 14.04.2026).

7. Бех І. Д., Журба К. О. Концепція формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах. *Гірська школа Українських Карпат*. 2017. № 16. С. 24–33. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/gsuk_2017_16_13.pdf (дата звернення: 20.01.2026).

8. Бортнік Л. І. Національно-патріотичне виховання в закладі загальної середньої освіти: проблеми та перспективи реалізації. *Національно-патріотичне виховання в закладах освіти України в час російсько-української війни: переосмислення контекстів : зб. наук. пр. / за заг. ред. С. В. Драновської; КЗ Сум. обл. ін-т післядипл. пед. освіти. Суми, 2025. С. 25–27. URL:*

https://www.soippo.edu.ua/images/Конференції_Проекти_Гранти/Конференції/2025/01.10.2025_збірка%20круглий%20стіл.pdf (дата звернення: 11.01.2026).

9. Вдовенко І. С. Формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді в процесі технологічної освіти. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2015. Вип. 52. С. 51–57. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nchnpu_5_2015_52_11.pdf (дата звернення: 13.01.2026).

10. Возна З., Куценко, С. Педагогічні аспекти формування ідентичності учнів на уроках суспільних дисциплін. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2025. Вип. 1. С.71–78. URL: <http://znp.udpu.edu.ua/article/view/326284/8.pdf> (дата звернення: 16.01.2026).

11. Горохівський П. І. Формування національної самосвідомості учнів 7–9 класів на уроках історії України : дисертація на здобуття наукового

ступеня кандидата педагогічних наук : спец. 13.00.02 – теорія і методика навчання історії / П. І. Горохівський ; наук. кер. Т. В. Ладиченко ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2005. 113 с. URL: <https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/651b699f-229e-453f-a5dd-09ab8c5f4299/content> (дата звернення: 13.04.2026).

12. Данилова О. О. Національно-патріотичне виховання дітей старшого дошкільного віку засобами краєзнавства. *Національно-патріотичне виховання в закладах освіти України в час російсько-української війни: переосмислення контекстів* : зб. наук. пр. / за заг. ред. С. В. Драновської ; КЗ Сум. обл. ін-т післядипл. пед. освіти. Суми, 2025. С. 20–22. URL: https://www.soippo.edu.ua/images/Конференції_Проекти_Гранти/Конференції/2025/01.10.2025_збірка%20круглий%20стіл.pdf (дата звернення: 20.01.2026).

13. Добридень А. В., Купіна І.О. Цифрові технології як інструмент національно-патріотичного виховання учнівської молоді в умовах воєнного стану. *Актуальні питання у сучасній науці* : зб. наук. пр. 2025. № 7 (37). С. 868–876. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bb499b57-e480-4843-ab93-52f332ac6351/content> (дата звернення: 19.01.2026).

14. Зелінська Є. І. Національна самосвідомість та фактори її формування *Філософські проблеми гуманітарних наук* : альманах. 2009. № 14–15. С. 203–207. URL: <https://info-library.com.ua/books-text-11405.html> (дата звернення: 23.01.2026).

15. Малашкевич Я. М. Вивчення проблеми розвитку культури в Україні другої половини XIX ст. у шкільному курсі історії: кваліфікаційна робота магістр. Спеціальності 014 «Середня освіта (Історія)», наук. керівник А. В. Тарасов Кривий Ріг: КДПУ, 2024. 72 с. URL: https://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/123456789/11199/1/квал_істор_малашкевич_2024.pdf (дата звернення: 25.02.2026).

16. Мальцева Т. Управління формуванням національно-патріотичних цінностей у закладі загальної середньої освіти : дипломна робота на здобуття вищої освіти магістра : спец. 073 «Менеджмент» освітньої програми

«Управління навчальним закладом» / Т. Мальцева ; Харків. нац. екон. ун-т ім. С. Кузнеця. Харків, 2023. 87 с. URL: <https://repository.hneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/30840/1/%d0%9c%d0%b0%d0%bb%d1%8c%d1%86%d0%b5%d0%b2%d0%b0.pdf> (дата звернення: 25.01.2026).

17. Мартинюк В.В., Пташнік Н. М. Національна ідентичність сучасної молоді в закладах освіти. *Вісник науки та освіти*. 2025. № 5 (35). С. 1746–1757. URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/vno/issue/view/362/464> (дата звернення: 13.04.2026).

18. Матяш М. М. Освіта, мова та національна свідомість українців / М. М. Матяш. [Б. м. : б. в., б. р.]. 1 електрон. опт. диск (PDF). 19 с. URL: <https://emed.library.gov.ua/wp-content/uploads/tainacan-items/50160/157041/Osvita-mova-ta-natsionalna-svidomist-ukraintsiv.pdf> (дата звернення: 16.01.2026).

19. Мелашенко М. О. Національно-патріотичне виховання молодших школярів в умовах воєнного стану : кваліфікаційна робота освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 013 Початкова освіта / М. О. Мелашенко ; Нац. ун-т «Чернігів. колегіум» ім. Т. Г. Шевченка ; наук. кер. Т. Л. Гавриленко. Чернігів. 2023. 72 с. URL: <https://epub.chnpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/9946/1/Мелашенко%20М.О.%20Національно-патріотичне%20виховання.pdf> (дата звернення: 23.01.2026).

20. Михайловна Т. Роль освіти у формуванні національної свідомості підростаючого покоління. *На Урок : електронна бібліотека освітніх матеріалів*. 2025. С. 3-5. URL: <https://naurok.com.ua/rol-osviti-u-formuvanni-nacionalno-svidomosti-pidrostayuchogo-pokolinnya-493710.html> (дата звернення: 24.01.2026).

21. Пишневська О. Виховання патріотичної свідомості учнів 8 класу через вивчення подій історії України в умовах Нової української школи.- патріотичне виховання в закладах освіти України в час російсько-української

війни: переосмислення контекстів : зб. наук. пр. / за заг. ред. С. В. Драновської ; КЗ Сум. обл. ін-т післядипл. пед. освіти. Суми, 2025. С. 31–34. URL: https://www.soippo.edu.ua/images/Конференції_Проекти_Гранти/Конференції/2025/01.10.2025_збірка%20круглий%20стіл.pdf (дата звернення: 02.02.2026).

22. Пометун О.І., Гупан Н.М. Проектування шкільного підручника: вимоги і проблеми. *Проблеми сучасного підручника*. 2014. №14. С. 564–573. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/7882/1/65.pdf> (дата звернення: 18.02.2026).

23. Ремех Т.О. Розвиток історичної компетентності десятикласників засобами підручника історії України. *Проблеми сучасного підручника*. №23. 2019. С. 244–258. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/719395/1/23.pdf_%D0%A0%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D1%85.pdf (дата звернення: 18.02.2026).

24. Романюк С. З. Формування національної свідомості молодших школярів в умовах воєнної доби. *Педагогічна біографіка про національно-патріотичне виховання дітей і молоді: ідеї, концепції, практики* : зб. матеріалів IX Всеукр. наук.-практ. конф. з історії освіти з міжнар. участю (13 трав. 2024 р., Вінниця) / НАПН України, Від-ня філософії освіти, заг. та дошк. педагогіки, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [редкол.: Л. Д. Березівська (голова) та ін.]. Вінниця : Твори. 2024. С. 73–76. URL: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2024/06/Conference_abstract_collection_2024_30.05.24.pdf (дата звернення: 16.01.2026).

25. Ряшко О. В., Ряшко В. І. Формування національної свідомості як важливого чинника патріотизму у майбутніх працівників правоохоронних органів України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2015. № 824. С. 398–404. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2419/vnulpurn201582466.pdf> (дата звернення: 13.01.2026).

26. Селищева І. А. Роль історичної освіти у формуванні національної свідомості *Вісник Національного технічного університету України «КПІ»*.

Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. пр. 2016. № 2 (47). С. 60–65. URL: <http://journal-phipsyped.kpi.ua/article/view/81199> (дата звернення: 18.01.2026).

27. Телецька Л. І., Ковальова А. П. Формування національно-культурної ідентичності молодших школярів: психолого-педагогічний екскурс. *Освітньо-науковий простір*. 2024. Вип. 6(1). С. 162–171. URL: <https://ess.fpp.npu.edu.ua/index.php/ess/article/download/101/118>. (дата звернення: 10.04.2026).

28. Шкільна І. М. Теоретичний аспект формування національно-культурної ідентичності у старших підлітків. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2017. Вип. 21(2). С. 351–352. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2017_21%282%29_33 (дата звернення: 13.04.2026).

29. Терно С. О. Розвиток критичного мислення старшокласників у процесі навчання історії. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. 275 с. URL: <https://www.academia.edu/4957527> (дата звернення: 14.04.2026).

30. Трухан Л. В. Фізичне вдосконалення особистості – складова частина української козацької педагогіки. *Вісник Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2001. Вип. 8. С. 63–64. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/854/1/01tlvukp.pdf> (дата звернення: 23.01.2026).

31. Федчун М. С. Соціально-психологічні особливості формування національної свідомості підлітків : кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 053 «Психологія» / М. С. Федчун ; Львів. держ. ун-т внутр. справ МВС України. Львів, 2022. 78 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5144/1/+Федчун%20Микола%20Степанович.%20Кваліфікаційна%20робота%20II%20рівня%202022-2023%20н.р..pdf> (дата звернення: 18.01.2026).

32. Формування особистості в освітньому процесі: теорія і практика : колективна монографія / за ред. І. Барбашової, Л. Ярошук ; Бердян. держ. пед. ун-т. Мелітополь : Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні. 2022. 223 с. URL: https://old.bdpu.org.ua/wp-content/uploads/2023/02/Formuvannia-osobystosti-v-osvitnomu-protsesi_teorii-i-praktyka.pdf (дата звернення: 19.01.2026).

33. Фурманюк М. Національно-державницька самосвідомість: сутність поняття та напрями модернізації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 6. С. 290–299. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001119056> (дата звернення: 23.01.2026).

34. Чай Н. М. Використання медіатехнологій як засобу патріотичного виховання дітей та молоді. *Українські студії в європейському контексті* : зб. наук. пр. 2024. № 9. С. 285–289. URL: http://obrii.org.ua/usec/storage/article/Cha%D1%96_2024_285.pdf (дата звернення: 25.01.2026).

Навчально-методичні матеріали:

35. Використання засобів доповненої та віртуальної реальностей в навчальному середовищі закладів загальної середньої освіти : методичні рекомендації / С. Г. Литвинова, Н. В. Сороко, Ю. М. Богачков, О. О. Гриб'юк, Н. П. Дементієвська, О. М. Соколюк, О. В. Слободяник, П. С. Ухань ; за наук. ред. С. Г. Литвинової ; Ін-т цифровізації освіти НАПН України. Київ, 2023. 74 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/734430/1/МЕТОДИЧНІ%20РЕКОМЕНДАЦІЇ%202023.pdf> (дата звернення: 26.01.2026).

36. Виховання патріота – обов'язок, право та місія сучасної освіти. *Сколівський ЗЗСО І-ІІІ ст. № 2 ім. Стефанії Вітрук: офіц. сайт*. Сколе, 2020. URL: <https://skole.school.org.ua/nacionalnopatriotichne-vihovannya-13-23-32-04-12-2020> (дата звернення: 21.01.2026).

37. Виховний потенціал закладу позашкільної освіти: шляхи реалізації національно-патріотичного виховання в умовах воєнного стану. Грані науково-технічної творчості Запорізької області : зб. наук.-метод. матеріалів / КЗ «Запоріж. обл. центр наук.-техн. творчості учнів. молоді «Грані» Запоріж. обл. ради ; ред. О. Б. Бондаренко. Запоріжжя, 2024. № 2. 139 с. URL: <http://grani.in.ua/wp-content/uploads/2024/11/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA- 2 2024.pdf> (дата звернення: 23.01.2026).

38. Інноваційна діяльність педагога: від теорії до успіху. Інформаційно-методичний збірник / упоряд. Г.О. Сиротенко. Полтава: ПОІППО, 2006. 124 с. URL: <https://pano.pl.ua/file/book/innovacii%20Surotenko.pdf> (дата звернення: 11.04.2026).

39. Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. 246 с. URL: <http://history.org.ua/liberua/978-966-2464-02-3/978-966-2464-02-3.pdf> (дата звернення: 07.04.2026).

40. Казьмір Г. Г. Мемуари, щоденники, приватні листи, як історичне джерело. *Блог учителя історії Казьмір Галини Григорівни*. 2015. 25 жовтня. URL: https://tsikavaistorija.blogspot.com/2015/10/blog-post_25.html (дата звернення: 07.04.2026).

41. Кравченко М. А. Формування національної свідомості і патріотизму на уроках української мови і літератури та в позакласній роботі : методична доповідь / М. А. Кравченко ; ДНЗ «Білгород-Дністровський професійний будівельний ліцей». *На Урок*. Білгород-Дністровський, 2018. URL: <https://naurok.com.ua/formuvannya-nacionalno-svidomosti-i-patriotizmu-na-urokah-ukra-nsko-movi-i-literaturi-ta-v-pozaklasniy-roboti-96519.html> (дата звернення: 22.01.2026).

42. Методика роботи з речовими джерелами. *Історія в школі*. 2018. 12 серп. URL: <https://www.historyua.com/2018/08/12/metodyka-roboty-z-rechovymy-dzherelamy/> (дата звернення: 07.04.2026).

43. Ніколаєва Н. В. Виступ «Формування та розвиток критичного мислення школярів на уроках історії». *На Урок*. 2025. 23 жовт. URL: <https://naurok.com.ua/vistup-formuvannya-ta-rozvitok-kritichnogo-mislennya-shkolyariv-na-urokah-istori-484926.html> (дата звернення: 08.04.2026).

44. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи : метод. матеріали / за заг. ред. Л. Гриневич ; М-во освіти і науки України. Київ. 2016. 34 с. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 19.01.2026).

45. Пижик А. М., Черевичний Г. С. Методика викладання історії в школі: навчально-методичні рекомендації до вивчення дисципліни та проходження педагогічної практики студентами. 2-е перероблене та доповнене видання. Київ: ТОВ «Видавництво Юстон», 2020. 125 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744486/1/Методика-викладання-історії-в-школі.pdf> (дата звернення: 14.04.2026).

46. Програма самостійної роботи. Історія України 9 клас (модельна програма НУШ). 2025. 10 с. URL: https://uis.org.ua/wp-content/uploads/2025/01/9_istoriya-ukrayiny.pdf (дата звернення: 18.04.2026).

47. Узагальнення. Тематичне оцінювання з теми «Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX століття». Історія України 9 клас. *На Урок*. 2023. URL: <https://naurok.com.ua/uzagalnennya-tematichne-ocinyuvannya-z-temi-povsyakdenne-zhyttya-ta-kultura-ukra-ni-kincy-xviii--persho-polovini-xix-stolittya-istoriya-ukra-ni-9-klas-373174.html> (дата звернення: 18.04.2026).

48. Формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності в умовах війни та повоєнного часу: методичний посібник / Бех І.Д., Коломосьць Г.А., Трейтак Д.В., Федоренко С.В., Шкільна І.М., Журба К.О.

Івано-Франківськ: НАІР, 2025. 148 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/746806/1/Мет.посібник_Формув._нац._солідарнocri.pdf (дата звернення: 06.04.2026).

49. Циганов Г. В. Формування національної свідомості та патріотизму на уроках історії України в сучасній школі (з досвіду роботи) : методична розробка. Запоріж. навч.-вихов. комплекс № 63 Запоріж. міської ради Запоріж. обл. *На урок. Освітній проект*. 2019. URL: <https://naurok.com.ua/formuvannya-nacionalno-svidomosti-ta-patriotizmu-na-urokah-istori-ukra-ni-v-suchasniy-shkoli-118033.html> (дата звернення: 20.01.2026).

50. Шауренко А. В. Виховання національної свідомості в учнів на уроках історії. Науково-методична робота. *Сайт СНО УДПУ ім. Павла Тичини*. URL: <https://sno.udpu.edu.ua/index.php/naukovo-metodychna-robota/112-suchasni-tekhnohiiyi-rozvytku-profesiynoyi-maysternosti-maybutnikh-uchyteliv/882-vikhovannya-natsionalnoji-svidomosti-v-uchniv-na-urokakh-istoriji> (дата звернення: 17.04.2026).

Енциклопедичні і довідкові видання:

51. Гончаренко С. У. Свідомість у навчанні. *Український педагогічний словник* / [Гол. ред. С. Головка]. Київ : Либідь. 1997. 366 с. С. 299. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/106820/1/Гончаренко.%20Педагогічний%20словник%20%281%29.pdf> (дата звернення: 20.01.2026).

Підручники і посібники:

52. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Харків: вид-во «Ранок», 2017. 288 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3127-istoriia-ukrainy-9-klas-gisem.html>

53. Висоцький О.Ю. Історія української культури: Навчальний посібник. Дніпропетровськ: НМетАУ, 2009. 126 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005215>

54. Власов В. І., Панарін О. Є., Топольницька Ю.А. Історія України: підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД, 2022. 257 с. URL: <https://pick.net.ua/9-class/3649-pick-istoriya-ukraini-9-vlasov2/>

55. Гісем О.В., Мартинюк О. О. Історія України. 9 клас (поглиблений рівень). Харків: ТОВ «Видавництво Ранок», 2022. 212 с. URL: <https://pick.net.ua/9-class/3652-pick-istoriya-ukraini-9-gisem2/>

56. Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації. [2-ге вид.]. Київ: Генеза, 2000. 249 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000797>

57. Лаппо В.В. Теорія і методика виховання: навчальний посібник. Івано-Франківськ: НАІР, 2023. 384 с.

58. Пометун О. І., Гупан Н. М., Смагін І. І. Історія України : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : УОВЦ «Оріон», 2017. 288 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/962-istoriya-ukrainy-9-klas-pometun.html>

59. Шабанова Ю.О., Тарасова, Н.Ю., Дичковська, О.Я. Історія української культури : навч. посібник для студентів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання. Дніпропетровськ, 2012. 141 с. URL: <https://filosof.nmu.org.ua/ua/Textbooks/Історія%20української%20культури.pdf>

Веб-сайти, блоги, освітні платформи:

60. Віртуальні екскурсії музеями України та світу. *Національна історична бібліотека України* : веб-сайт. URL: <https://nibu.kyiv.ua/virttour/museum/> (дата звернення: 16.04.2026).

61. Ворожбит Л. І. Форми та методи організації навчання на уроках історії. *Блог Ворожбит Любові Іванівни*. URL: https://historyschool16.blogspot.com/p/blog-page_966.html (дата звернення: 17.04.2026).

62. Міснік Л. В. Використання нових технологій НУШ на уроках історії в форматі компетентнісного навчання. *На Урок*. 2022. 7 січ. URL: <https://naurok.com.ua/metodichni-rekomendaci-vikoristannya-novih-tehnologiy-nush-na-urokah-istori-v-formati-kompetentisnogo-navchannya-271927.html> (дата звернення: 16.04.2026).

63. Олійник І. М. Національно-патріотичне виховання учнівської молоді як фактор розвитку національної свідомості, громадянської активності, правових цінностей зростаючого покоління: доповідь. *На Урок*. 2025. 6 берез. URL: <https://naurok.com.ua/dopovid-na-temu-nacionalno-patriotichne-vihovannya-uchnivsko-molodi-yak-faktor-rozvitku-nacionalno-svidomosti-gromadyansko-aktivnosti-pravovih-cinnostey-zrostayuchogo-pokol-459454.html> (дата звернення: 17.04.2026).

64. Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст. УМІТИ : освітня платформа. URL: <https://umity.in.ua/topic/?id=315> (дата звернення: 16.04.2026).

65. Позаурочні форми навчання. *Онлайн-бібліотека підручників та статей: Studentam.net.ua*. URL: <https://studentam.net.ua/content/view/2274/97/> (дата звернення: 16.04.2026).

66. Сирота М. В. Теоретичні аспекти методичної проблеми педагога «Формування національно-історичної свідомості та виховання патріотизму під час освітнього процесу з історії». *Шкільне життя*. 2020. 7 трав. URL: <https://www.schoollife.org.ua/281-2020/> (дата звернення: 19.04.2026).

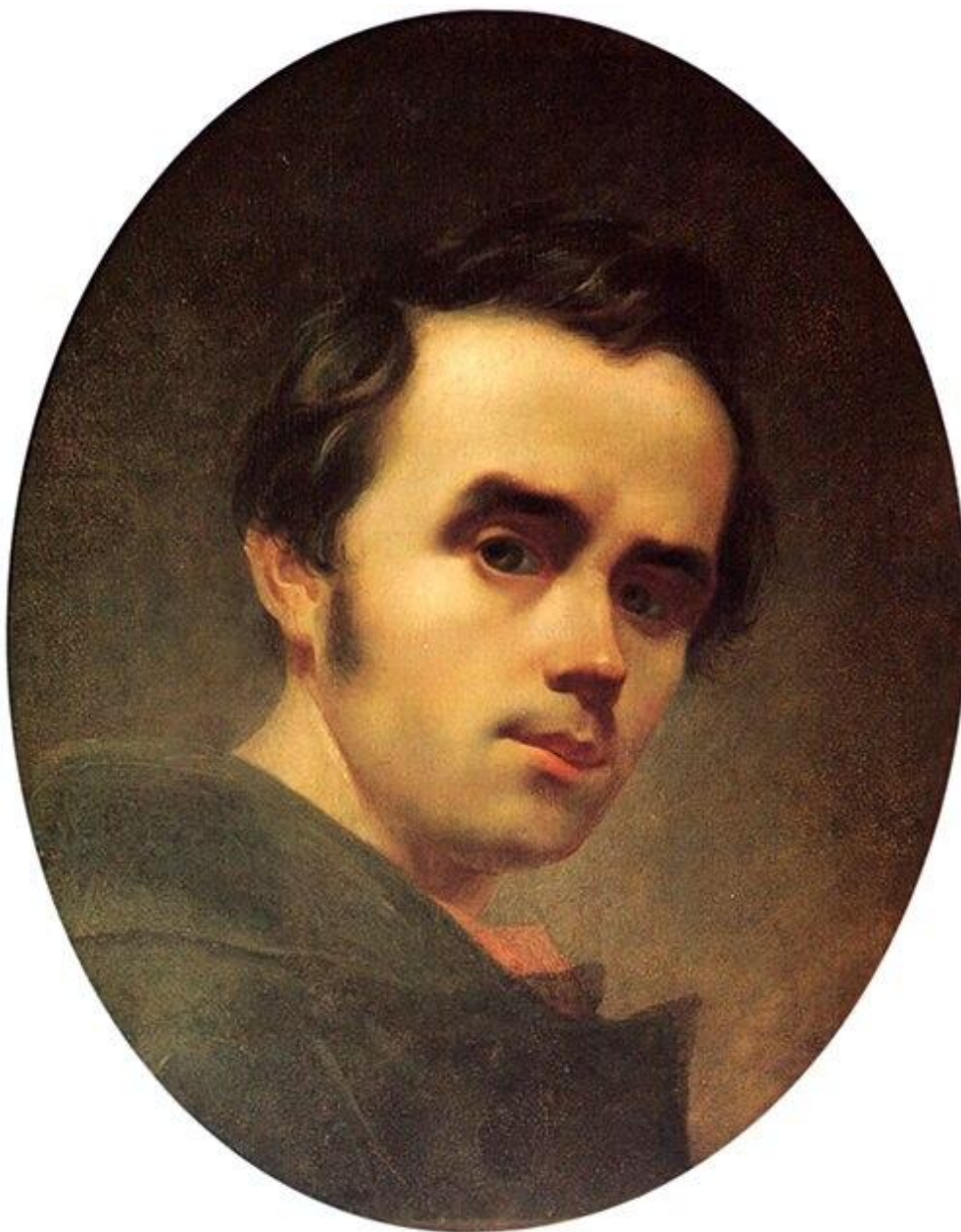
67. Скрипкар О.Л. Методи і форми навчання історії під час дистанційного проведення уроків. *На Урок*. 2023. 18 берез. URL: <https://naurok.com.ua/metodi-i-formi-navchannya-istori-pid-chas-distanciynogo-provedennya-urokiv-341779.html> (дата звернення: 17.04.2026).

68. Шаповал О.В. ТОП неймереж та застосунків з ІІІ для вчителі. *На Урок*. 2025. 10 черв. URL: <https://naurok.com.ua/top-neyromerezh-ta-zastosunkiv-z-shi-dlya-vchiteliv-istor-scho-zekonomlyat-chas-i-nerviyu-cifrovizaciya-na-urokah-istori-473922.html> (дата звернення: 15.04.2026).

ДОДАТКИ

Додаток А

Автопортрет Тараса Шевченка (1840–1841 рр.) образ генія української культури

Джерело:

Wikimedia

Commons.

URL:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Taras_Shevchenko_selfportrait_oil_1840.jpg (дата звернення: 25.05.2026).

Гуцульське весілля (традиційний весільний обряд із корінням у ХІХ ст.)

Джерело: Wikimedia   Commons.   URL:
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gutsulske_vesillya.jpg (дата звернення:
25.05.2026).

Козацьке весілля. Картина Юзефа Брандта (відображення козацьких традицій та побуту)

Джерело:

Wikimedia

Commons.

URL:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:J%C3%B3zef_Brandt_-_Wesele_kozackie.jpg (дата звернення: 25.05.2026).

**Катерина. Картина Тараса Шевченка, 1842 р. (способи пов'язування
наміток та хусток, елементи українського традиційного одягу першої
половини ХІХ ст.)**

Джерело:

Wikimedia

Commons.

URL:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Шевченко_Т._Г._Катерина._1842.jpg

(дата звернення: 25.05.2026).

**Побут українських селян: традиційний народний костюм (головні
жіночі убори)**

Джерело:

Wikimedia

Commons.

URL:

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Slaction-Ukrainian_women%27s_traditional_headgear.jpg (дата звернення: 25.05.2026).

**Селянська родина. Малюнок Тараса Шевченка, 1843 р. (теплий
сімейний побут біля хати)**

75. СЕЛЯНСЬКА РОДИНА.
Олія, [Н. р. V 1843].

Джерело:

Wikimedia

Commons.

URL:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Peasant_family_by_Taras_Shevchenko.jpg

(дата звернення: 25.05.2026).

Сергій Васильківський, «Сільська вулиця»

Джерело: Radio Svoboda URL: https://gdb.rferl.org/01000000-0aff-0242-9ab9-08dbd325c33e_w1278_r0_s_d2.jpg (дата звернення: 25.05.2026).

**Сільська повітова управа з експозиції Музею народної архітектури та
побуту в Переяславі**

Джерело: Radio Svoboda URL: https://gdb.rferl.org/01000000-0aff-0242-58e8-08dbd324ba47_w1278_r0_s_d2.jpg (дата звернення: 25.05.2026).

Традиційний український сердак

Джерело:

Wikimedia

Commons.

URL:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Serdak_1889.jpg (дата звернення: 25.05.2026).

Дівчата з Полтавської області (традиційний одяг)

Джерело: Wikimedia Commons (категорія з прямими прикладами). URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/86/Dudin_Girls_from_Poltava_region_2.jpg?_=20150621203235 (дата звернення: 25.05.2026).

Українське весілля (історичне зображення традиційного обряду)

Джерело:

Wikimedia

Commons.

URL:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Українське_весілля.jpg (дата звернення: 26.05.2026).

Водяний млин із села Гамаліївка Чернігівської губернії, XIX століття

Джерело: Radio Svoboda. URL: https://gdb.rferl.org/01000000-0aff-0242-c4dc-08dbd3284e90_w1996_n_r0_s_s_d2.jpg (дата звернення: 26.05.2026).

**Українські селяни в традиційному вбранні (історичні зображення
XIX ст.)**

Джерело:

Wikimedia

Commons.

URL:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/eb/Dudin_%22Vulytsya%22.jpg

(дата звернення: 26.05.2026).

План-конспект уроку з предмету: «Історія України». Розробка автора.

Урок 1

Дата 14.04.2026р.

9 клас

Тема: Практичне заняття : Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Мета:

навчальна:

- охарактеризувати особливості повсякденного життя різних верств населення України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / *інформаційно-логічна*
- закріпити знання про основні тенденції розвитку освіти, науки та мистецтва цього періоду / *логічно-інформаційна*
- з'ясувати значення культури як чинника формування національної самосвідомості / *аксіологічна, інформаційна*
- навчитися аналізувати літературні твори та архітектурні пам'ятки як історичні джерела / *аксіологічна, логічна, особиста*

розвивальна:

- розвивати вміння аналізувати та інтерпретувати історичні факти й джерела, що відображають культурне життя (вправи на платформі LearningApp) / *аксіологічна, інформаційна*
- формувати навички візуального сприйняття архітектурних і мистецьких форм (під час роботи з візуалізацією) / *інформаційна, аксіологічна*

- розвивати навички роботи з біографіями культурних діячів (вправи на платформі LearningApp, д/з – складання історичного портрету) / *аксіологічна, логічна*
- формувати критичне мислення (через проблемні та навідні запитання) / *аксіологічна*
- розвивати вміння відтворення вивченої інформації і закріпити знання учнів (шляхом письмових та усних відповідей, творчих завдань і групових вправ) / *логічна, інформаційна, особиста*

виховна:

- виховувати розуміння причинно-наслідкових зв'язків між історичними подіями та культурними процесами (Порівняння повсякденного життя закріпаченого селянства та процесу урбанізації) / *аксіологічна, соціальна, особиста*
- формувати інтерес до культурної спадщини та її значення для сучасності (навідні запитання по темі і аналіз ілюстрацій) / *соціальна, аксіологічна*
- виховувати почуття поваги й любові до історії та культури українського народу (відповіді питання, усно та письмово) / *аксіологічна*
- виховувати розуміння місця української культури як частини європейського культурного простору (порівняння українського мистецтва з європейським, навідні запитання на порівняння та аналіз актуальності) / *аксіологічна, особиста*
- формувати комунікативну компетентність через дискусії, (вправи – «Мікрофон», «Бліц-опитування», робота в групах, робота з візуалізацією) / *мовленнєва*
- виховувати вміння співпраці та взаємодопомоги (під час групових завдань) / *мовленнєва, соціальна*

- виховувати естетичний смак учнів та емоційну чутливість під час аналізу творів українського мистецтва, архітектури, класичної літератури та музики епохи(робота з роздатковим матеріалом) / *культурна*
- виховувати критичне ставлення до інформації через розуміння ідеологічних маніпуляцій шляхом аналізу тогочасних імперських міфів про українців, навчаючи учнів відрізняти реальні історичні факти повсякдення від пропагандистських стереотипів / *медіаграмотність, громадянська*

Тип уроку: комбінований.

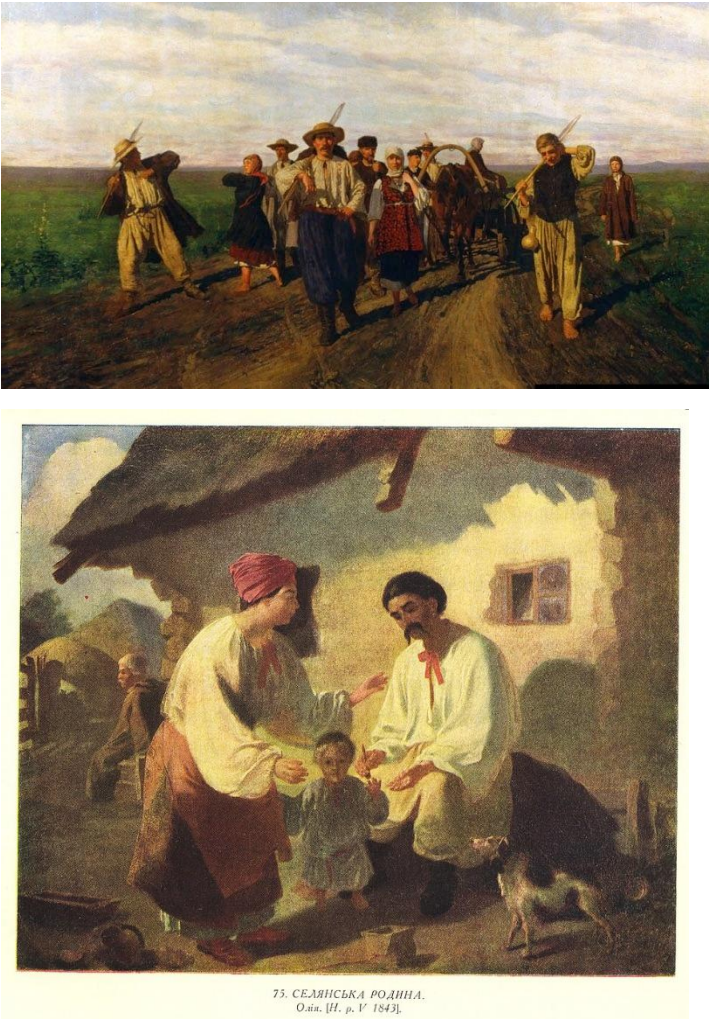
Обладнання: підручник Історія України. 9 клас. Віталій Власов, Олександр Панарін, Юлія Топольницька, Київ «Літера ЛТД», 2022. фотоілюстрації, презентація, методичні розробки- вправи на платформі LearningApp, роздатковий матеріал.

План уроку

1. Побут і повсякденне життя.
2. Освіта та наука.
3. Культура та мистецтво.

Доза часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
1 хв	I. Організаційний	Вітання і перевірка відсутніх учнів. Створення сприятливої психологічної атмосфери уроку та формування позитивного емоційного налаштування на навчання.		

4 хв	П. Перевірка домашнього Завдання.		<u>Усна відповідь</u> Вправа «Мікрофон» 1. Як розвивався український театр у другій половині XVIII ст.? (Раїн) 2. Назвіть основні здобутки української музики цього періоду. (Органістий, Яковишин) 3. Які твори скульптури та образотворчого мистецтва, створені в другій половині XVIII ст. на українських землях, ви знаєте? (Романюк, Клим'юк) 4. Назвіть видатні пам'ятки тогочасної української архітектури. (Дзалба) <u>Письмова робота - Вправа «Кола Вена»</u> (Біднік, Романишин, Гуменяк, Дем'янчук, Третяк,) Порівняти розвиток музичного мистецтва на українських землях у кін. XVIII – першої пол. XIX ст. період та в попередньому столітті. - Чим, на вашу думку, можна пояснити наявні відмінності?(Третяк)	Логічна, інформаційна логічна інформаційна інформаційна Мовленнєва інформаційна, мовленнєва логічна Грамотність, інформаційна логічна

6 хв	III. Мотиваційний етап.	Погляньте на картини: 73. СЕЛЯНСЬКА РОДИНА. Олія, [Н. р. V' 1843]	- Який настрій передає вбрання людей на першій картині, а який — на другій? (Біднік, Романишин) - Чи бачите ви на картинах якісь знайомі елементи одягу, які ви точно зустрічали колись? Які?(можливо, в музеях, у бабусиній скрині, на свята чи під час виступів)? (Гасюк, Яковишин) ***Сьогодні елементи традиційного строю (наприклад, вишиванка) є елементом святкового образу чи етно-стилю. - Чим вони були для людей того час?(Матіїв) ***Порівняйте цей повсякденний одяг українців XIX століття із вашим сучасним гардеробом. - Які елементи тогочасного вбрання повністю зникли з нашого життя за двісті років і чому?(Зобків, Раїн) - Що появилось?(Гуменяк)	Аксіологічна, інформаційна Мовленнєва Логічна Інформаційна Мовленнєва культурна
2 хв	IV. Актуалізація знань.		- Яку епоху ми вивчаємо? (Лисюк) - Які характерні риси цієї епохи? (Третьак)	Хронологічна Логічна

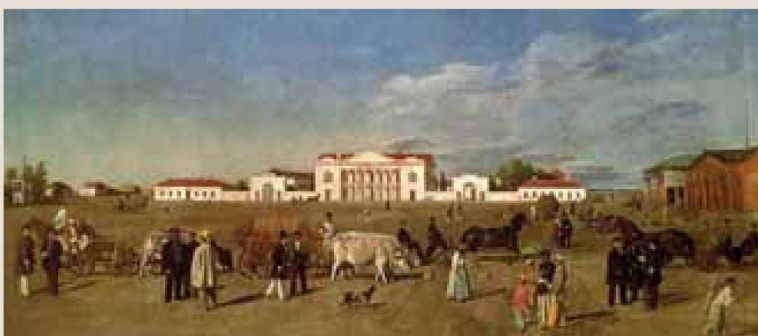

- Міщани: мешканці міст, займалися ремеслами й торгівлею. Ярмарки були центрами економічного та культурного життя.

Робота з джерелом (група № 2)

Сучасна українська дослідниця Олена Кузема про розвиток міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

Чисельність та етносоціальна структура населення міст Правобережної України наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. зазнали істотних змін. У цей час відбулося кількісне зростання населення, але здебільшого за рахунок піднесення великих міст і визначених урядом адміністративних центрів. Одночасно, із зростанням кількості міщан, у структурі мешканців міст все менше залишалося українського населення, оскільки провідні позиції тут стали займати міщани та купці — вихідці з Росії, євреї, представники інших національностей. Водночас землеробське українське населення витіснялося із центру на міські окраїни... міста Правобережної України у першій половині XIX ст. ставали все більш розрізненими, чужішими для українців, а їх розвиток підпорядковувався чужонаціональним силам і стороннім осередкам.

Євграф Крендовський. Полтава. Олександрівська площа

Група 2 (Клим'юк, Органістий, Гасюк, Зобків, Дзалба)

Усна відповідь:

- Які зміни в розвитку міст визначає дослідник? (Клим'юк)
- Чи були вони характерними для інших регіонів України? Чому? (Органістий)

Логічна,
мовленнєва

Логічна,
інформаційна

*** учні уважно роздивившись ілюстрацію, називають п'ять ознак, які свідчать про те, що:

- 1) на картині зображено місто; (Гасюк)
  - 2) у цей період більшість українських міст майже не відрізнялися від сіл. (Зобків, Дзалба)
- Прочитайте поданий текст і доповніть перелік рис, що характеризують вигляд тогочасного міста.

Інформаційна

Логічна

- Дворяни: землевласники, які мали великі маєтки. Вони часто підтримували розвиток освіти й мистецтва.

2.

- Заснування університетів: Харківський (1804), Київський (1834), Львівський (1784).

- Ліцеї: Волинський у Кременці, Рішельєвський в Одесі.

Поширення гімназій, колегій, друкарень

Формування наукових товариств, розвиток історичних і філологічних досліджень.

3.

- Архітектура: класицизм у містах, парки «Софіївка» в Умані та «Олександрія» в Білій Церкві.

- Театр: перші професійні театри в Харкові, Києві, Одесі.

- Музика: народна пісня, кобзарство, зародження професійної музичної культури.

Вправа «Бліц-опитування» :

- Хто написав «Енеїду»? (Матіїв)
- Який університет відкрили в 1804 р.? (Раїн)
- Який парк створено в Умані? (Біднік)
- Хто автор «Кобзаря»? (Вівчаренко)
- Яке мистецтво було найпоширенішим серед народу?(Харченко)

Вправа «Хронологічна послідовність» (всі)

***Учні мають встановити хронологічну послідовність подій (на слайді вказані події – потрібно назвати роки і встановити послідовність)

. - Заснування університету в Києві - заснування університету в Харкові - відновлення діяльності Львівського університету - вихід друком першої частини «Енеїди» І. Котляревського - перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка - прем'єра п'єси «Наталка Полтавка» І. Котляревського.

*Інформаційна
Хронологічна
Інформаційна*

*Інформаційна
Інформаційна*

*Хронологічна,
інформаційна*

- Література: Іван Котляревський («Енеїда»), Григорій Квітка-Основ'яненко, Тарас Шевченко («Кобзар»).

Робота з візуалізацією:

Робота з візуалізацією:

****Учні роздивляються картини Е. Делакруа «Свобода на барикадах» і Т. Шевченка «Катерина».

- Що уособлюють образи жінок на картинах? Що їх істотно відрізняє? (Раїн)
- Які деталі на картинах свідчать, що образи жінок символізують Францію та Україну? (Біднік, Романюк)
- Для кого – французів чи українців першої половини ХІХ ст. – ця ідея була актуальнішою? (Матіїв)
- Порівнявши картини українського та французького художників, доведіть, що рушієм національного відродження є ідея людської гідності. (Семенюк, Проців)

Аксіологічна
Логічна

Логічна

Громадянська

Аксіологічна,
культурна
Логічна
громадянська

5 хв

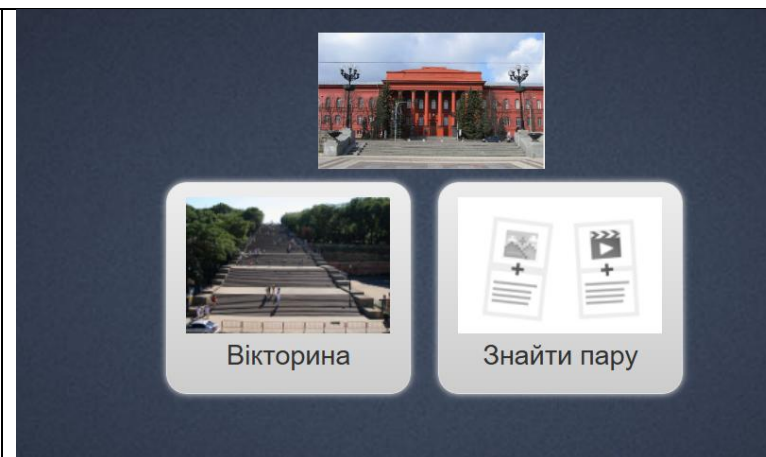
VI.
Систематизація знань

.

Вправи на LearningApps:

<https://learningapps.org/view4329902>

Логічно-інформаційна
хронологічна,
аксіологічна

2 хв.	VII. Висновки	- Повсякденне життя українців цього періоду було різноманітним: від селянської праці й міських ремесел до дворянських маєтків. Саме побут формував традиції та культурні особливості народу. - Освіта та наука зробили значний крок уперед: відкриття університетів і ліцеїв сприяло поширенню знань, формуванню нової інтелігенції та розвитку національної самосвідомості. - Культура й мистецтво відображали як народні традиції (пісні, кобзарство), так і нові європейські впливи (класицизм в архітектурі, професійний театр). Література стала важливим чинником пробудження національної ідентичності: твори Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Шевченка заклали підвалини	

		нової української літератури. Значення епохи полягає в тому, що саме в цей час українська культура почала активно поєднувати народні традиції з модерними європейськими тенденціями, утверджуючи власну самобутність.		
1 хв	VIII. Домашнє завдання		- Користуючись матеріалами підручника, додатковими джерелами, підготуйте за схемою на с. 4 історичний портрет одного із зображених діячів.(на вибір) - Побудувати схему «Фішбоун», де учні визначають фактори, що впливали на розвиток культури (економіка, політика, освіта, традиції).	<i>Інформаційна , логічна</i> <i>Логічна, інформаційна</i>

Додаткове :

створити проєкт (на вибір):

1. «Мій родовід» (на ватмані або на платформі <https://www.myheritage.com.ua/family-tree>)

2. «Моя сім'я в історії рідного села/міста». (у вигляді презентації або ватману)

*Інформаційна
медіаграмотність*

*Медіаграмотність , творче
мислення*